Alain Graf
Christine Le Bihan

Lexic de filosofie

INSTITUTUL EUROPEAN

Lexic de filosofie

Alain Graf
Christine Le Bihan

Traducere de
Elena Bondor



Institutul European
2000

EXTRAS DIN CATALOG:

Filosofie

1. *Marile curente ale filosofiei antice*. Alain Graf
2. *Marile curente ale filosofiei moderne*. Alain Graf
6. *Marile opere ale filosofiei moderne*. Thierry Gontier
12. *Lexic de psihanaliză*, Frédéric de Scitivaux
15. *Marile noțiuni filosofice - 1. Cunoașterea, rațiunea, știința*, Michel Coudarcher
16. *Marile noțiuni filosofice - 2. Societatea, puterea, Statul*, Dennis Collin
17. *Marile noțiuni filosofice - 3. Justiția, dreptul*, Dennis Collin
19. *Marile curente în filosofia științelor*, Marie-Dominique Popelard, Denis Vernant
20. *Marile opere ale filosofiei antice*, Thierry Gontier
22. *Marile probleme ale eticii*, Christine Le Bihan
23. *Marile curente ale filosofiei politice*, Michel Terestchenko

ÎN PREGĂTIRE:

Moneda și politica monetară, Jean-Pierre Faugère

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale
GRAF, ALAIN
Lexic de filosofie / Alain Graf, Christine Le Bihan - Iași:
Institutul European pentru Cooperare Cultural-Științifică, 2000
116 p.; 18 cm. - (Memo; 27)
Tit. orig. (fre): Lexique de philosophie
ISBN 973-611-110-5
I. Le Bihan, Christine
1(038)=135.1

Alain Graf, Christine Le Bihan, *Lexique de philosophie*

I S B N: 973-611-110-5 PRINTED IN ROMANIA

A

LISTĂ DE ABREVIERI

Adj.	adjectiv	**Crit.**	criticism
Dr.	drept	**Eco.**	economie
Epist.	epistemologie	**Est.**	estetică
Etno.	tenologie	**Exist.**	existențialism
Gen.	general	**Log.**	logică
Mat.	matematică	**Meta.**	metafizică
Mor.	morală	**Filos.**	filosofie
Pol.	politică	**Psi.**	psihologie
Soc.	sociologie	**Subst.**	substantiv
Teol.	teologie	*****	a se vedea cuvîntul
lat.	latină	**gr.**	greacă

ABSOLUT (lat. *absolutus*, separat de, desăvîrşit)

Adj. Ceea ce *există în sine şi prin sine*. Substanța*, în comparație cu accidentul*. Opus lui relativ*.

Subst. *Ființa existentă prin ea însăşi*. Dumnezeu, fiind propria sa cauză, posedă ființa prin sine: El este infinit*. Existent în mod necesar, şi nu contingent*. El este ființa perfectă*.

Crit. Ceea ce este lucrul în el însuşi, oricare ar fi maniera în care noi ni-l reprezentăm: *lucrul în sine**, după Kant, în opoziție cu fenomenul*.

ABSTRACTIZARE (lat. *abstrahere*, a extrage din, a separa)

Operație prin care gîndirea izolează dintr-o reprezentare anumite elemente care, în mod obişnuit, nu există în mod separat în realitate. Astfel, o linie fiind constituită dintr-o infinitate de puncte, un punct geometric este o abstracție. Pe de altă parte, cu cît o idee are *extensiune* mai mare (cu cît numărul de indivizi cărora li se aplică este mai mare), cu atît este mai abstractă: ideea

de ființă vie este mai abstractă decît ideea de om, care este deja o abstracție, întrucît nu cunoaștem decît indivizi particulari, dotați cu calități specifice și concrete.

ABSURD (lat. *absurdus*, care are un sunet fals; de unde, incoerent)

Log. *Contradictoriu*, în dezacord cu regulile logice. Astfel, un raționament este absurd atunci cînd concluzia lui este contrară ipotezelor* de la care se pleacă. *Raționamentul prin absurd* este demersul ce constă în a aminti că între două ipoteze contradictorii, dacă una este adevărată, cealaltă este cu necesitate falsă, și în a demonstra adevărul uneia dintre două ipoteze punînd în evidență consecințele incoerente la care ar conduce ipoteza contrară.

Exist. Ceea ce este lipsit de rațiune și *nu are sens*. Existența este absurdă întrucît este imposibil să fie justificată în mod rațional. Deoarece viața sa nu are o rațiune *a priori*, omul este condamnat, prin acțiunea sa, să-i dea un sens.

ACCIDENT (lat. *accidere*, a surveni, a se adăuga)

*Opus substanței** sau *esenței**. Este accident ceea ce într-un lucru poate fi suprimat sau alterat fără a-i modifica natura sau substanța. Astfel, a avea o mînă ruptă sau a fi chel nu distruge natura mea de om. Este vorba despre un eveniment fortuit, contingent*, care ar fi putut să *nu* se producă și care nu modifică cu nimic esența mea. Nici necesar, nici constant, accidentul este, într-un lucru, ceea ce poate fi îndepărtat fără ca acest lucru să fie distrus. În schimb, ceea ce subzistă într-un lucru dacă facem abstracție de accidentele sale constituie realitatea sa substanțială.

ACT (lat. *actum*; de la *agere*, care înseamnă a face, a acționa)

Gen. Sinonim cu *acțiune*: manifestare a unei forțe fizice sau spirituale ce tinde spre un scop.

Meta. *Opus potenței*, la Aristotel. A fi *în act* înseamnă a-și fi realizat toate potențialitățile; astfel, copilul nu este altceva decît un adult *în potență*, în vreme ce adultul este omul în act.

Actul exprimă necesitatea, pentru o ființă, de a deveni ceea ce este: esența* stejarului există deja în potență în ghindă, dar stejarul nu devine pe deplin el însuşi decît dacă ghinda este pusă în pămînt şi dacă stejarul creşte.

A

ACTUALIZARE

Actualizarea este *trecerea* potenței în act, realizarea a ceea ce nu era decît virtual. Astfel, marmura – ca materie* – este în potență statuie sau coloană; meşterul este cel care *dă formă** acelui ceva ce există în potență: în vocabularul aristotelic, vom spune că el îl *actualizează*.

ADEVĂR FORMAL

Coerență. Validitate* logică a unui raționament, făcîndu-se abstracție de adevărul material* al propozițiilor care îl compun. Astfel, un raționament poate fi coerent sub aspectul formei (adevărat din punct de vedere formal) neținînd seama de falsitatea materială a uneia sau a mai multora din propozițiile sale. De exemplu, silogismul* următor: „Toți chinezii sînt francezi; or, eu sînt chinez, deci eu sînt francez". Logica formală contemporană exprimă în limbajul implicației ceea ce vrem să spunem atunci cînd afirmăm că validitatea unei inferențe este independentă de conținutul său: dacă orice *f* este *g* şi dacă orice *x* este *f*, atunci orice *x* este *g*. Adevărul formal înseamnă deci absența contradicției, acordul gîndirii cu ea însăşi.

ADEVĂR MATERIAL

Acela care constă în *acordul gîndirii cu experiența*. A se distinge de adevărul formal*; astfel, silogismul*: „Toți francezii sînt europeni; or, eu sînt european, deci eu sînt francez" nu comportă decît propoziții adevărate din punct de vedere material, dar este fals din punct de vedere formal.

AGNOSTICISM (gr. *agnôstos*, ceea ce nu se poate cunoaşte)

Gen. Doctrină conform căreia este imposibil de cunoscut ce sînt lucrurile în ele însele, dincolo de aparența lor sensibilă, și pentru care orice metafizică* este inutilă.

Teol. În mod deosebit, se numește agnostic cel care *nu crede în Dumnezeu*. În vreme ce ateul neagă cu fermitate existența lui Dumnezeu și a oricărei realități supranaturale, agnosticul refuză chiar să-și pună problema existenței sale în măsura în care, chiar dacă Dumnezeu ar exista, nu l-am putea cunoaște. Afirmînd că Absolutul* este inaccesibil spiritului uman, el se opune în definitiv gnosticului și dogmaticului*.

ALEGORIE (gr. *allegoría*)

Expunere pedagogică prezentînd o problemă filosofică sub forma imaginilor concrete ce *simbolizează* ideile pe care autorul vrea să le facă astfel mai accesibile (de exemplu, alegoria peșterii, cartea a VII-a din *Republica* lui Platon).

ALIENARE (lat. *alienus*, străin; de la *alius*, altul)

Dr. Transmitere a proprietății sau a drepturilor sale altcuiva.

Psi. Fapt de a deveni *străin sieși și altora.*

Filos. La Hegel, a fi diferit față de sine pentru a se înțelege și a se cunoaște mai bine. Astfel, artistul dă gîndurilor sale o formă sensibilă, materializîndu-le în opera lui. Or, contemplarea operei terminate îi permite, în schimb, descoperirea fondului propriei sale gîndiri. Deci, el se recunoaște în produsul propriei munci, întrucît *alienarea este, în realitate, un mod al reflexiei*: pentru a se privi pe sine însuși, trebuie să nu fie întotdeauna *în sine**. Această *sciziune* este pozitivă: ea dovedește capacitatea spiritului de a se sesiza în ceea ce este altceva decît el însuși.

Soc. pol. După Marx, faptul de a fi străin față de sine în legătură cu o situație socio-economică de exploatare. Astfel, muncitorul este alienat, căci nu se recunoaște în produsul propriei munci, de care este deposedat (vezi **capital**), muncă pe de altă parte ucigătoare, alienantă. Simplu consum de energie asupra unei mașini, munca se reduce la executarea unui gest căruia muncitorul îi ignoră utilitatea finală; activitate mecanică devenind din ce în ce mai abstractă.

ALTRUISM (lat. *alter*, altul)

Termen creat de A. Comte, pentru a desemna iubirea dezinteresată care înclină să caute binele semenului, *predispoziția spre devotament* (opus *egoismului*). Morala altruistă constă în a face din interesul* semenilor finalitatea propriilor acte.

AMORAL (lat. *a-mores*; fără moravuri)

Ceea ce este străin moralei, care ignoră valorile*, fără conştiința binelui şi a răului. *A se distinge de imoral*, care desemnează ceea ce este contrar moralei.

AMOR-PROPRIU

Egoism. Pentru moraliştii secolului al XVII-lea, *tendință înnăscută* a eului de „a se pune în centrul universului" şi de a raporta totul la sine. Astfel, pentru Pascal, această stare este expresia unei naturi decăzute sau consecința păcatului originar: „Eul este demn de ură". Dimpotrivă, pentru Rousseau, amorul-propriu, spre deosebire de iubirea de sine*, este *nu atît o înclinație naturală cît un viciu pe care îl dezvoltă viața socială.*

ANALITIC

Subst. *La Aristotel*, parte a logicii care tratează despre demonstrație. *Analiticele* expun teoria sa despre deducție şi raționamentul riguros (vezi **silogism**). *La Kant*, analitica transcendentală are ca obiect studiul formelor* intelectului în măsura în care ele sînt *a priori* (vezi **categorie**).

Adj. vezi **Judecată analitică**.

ANALIZĂ (gr. *analusis*, descompunere sau rezolvare)

Se opune sintezei*.

Gen. Operație care constă în descompunerea unui întreg în elementele sale constitutive (a doua regulă a metodei carteziene).

Mat. Metodă care constă în a presupune o problemă ca fiind rezolvată, pentru a merge, prin deducție, pînă la principiul soluției sale.

ANALOGIE (gr. *analogia*, proporție matematică)

Identitate de raport care unește doi cîte doi termenii mai multor cupluri: A este față de B ceea ce este C față de D. Analogia presupune *patru termeni* acolo unde asemănarea nu presupune decît doi. *Raționament prin analogie*: inferență* bazată pe definirea caracteristicilor comune, precum analogia între respirație și combustie.

ANGOASĂ (lat. *angor*, de la *angere*, a sugruma)

Gen. Sentiment de opresiune care nu are o cauză determinată în mod clar, în opoziție cu frica, ce este întotdeauna relativă la un pericol precis și cunoscut.

Meta. Existențialiștii fac din angoasă un sentiment metafizic care revelează absurditatea existenței și exprimă neliniștea noastră în fața morții, în fața neantului.

ANOMIE (gr. *a-nomos*, absență a legilor)

Termen creat de Durkheim, pentru a desemna o absență a legilor fixe, *o dezorganizare din care rezultă o criză a legăturii sociale.*

ANTECEDENT (lat. *antecedere*, a preceda)

Log. Antecedentul este propoziția care implică o altă propoziție.

Adj. Anterior. Se vorbește de cauză antecedentă în special pentru a desemna o cauză care precedă efectul său, prin opoziție cu cauza finală*.

ANTINOMIE (gr. *antinomia*, contradicție în legi)

Opoziție între două propoziții contradictorii ce pot fi demonstrate amîndouă cu aceeași rigoare, și care pune rațiunea în conflict cu ea însăși. După Kant, contradicție în care cade rațiunea atunci cînd caută certitudini dincolo de limitele posibilităților sale de cunoaștere, și care persistă în depășirea ordinii fenomenelor* și în voința de a atinge absolutul*.

ANTROPOCENTRISM

Tendință de a face din om (gr. *anthropos*) centrul (lat. *centrum*) universului și de a-l considera scopul pentru care tot restul a fost rînduit.

ANTROPOLOGIE (gr. *anthropos*, om; *logos*, știință)

Gen. Studiu global al omului examinat din punctul de vedere al filosofiei, căruia mesajul socratic îi formulează deja proiectul: „Cunoaște-te pe tine însuți".

Epist. În sens literal, ansamblul științelor care studiază omul. Apoi, știință umană care are ca obiect diferitele culturi și, îndeosebi, societățile așa-zise primitive.

ANTROPOMORFISM (gr. *anthropos*, om; *morphè*, formă)

Eroare de interpretare care constă în explicarea fenomenelor fizice și a comportamentelor ființelor vii sau ale lui Dumnezeu atribuindu-le motivații sau sentimente umane. „Dacă triunghiurile ar avea un Dumnezeu, i-ar atribui trei laturi" (Montesquieu).

APARENȚĂ (lat. *apparentia*; de la *apparere*, a apărea)

Gen. Aspect înșelător al lucrurilor. Opusă realității.

Filos. Deosebită de esență*: se arată în mod imediat, sub aspectul său exterior (vezi **fenomen**).

APODICTIC (gr. *apodeiktikos*, demonstrativ)

Se spune despre o propoziție în mod necesar adevărată, fie pentru că este evidentă, fie întrucît este demonstrată. Kant opune astfel apodicticul asertoricului* și problematicului*.

APOLOGETIC (gr. *apologia*, apărare, justificare)

Parte a teologiei care apără credința de atacurile al căror obiect este.

APORIE (gr. *aporia*, impas, de unde dificultate insolubilă)

Dificultate incomodă în care eşuează un raţionament şi din care nu poate ieşi.

A POSTERIORI

Ceea ce este posterior experienţei, din care derivă.

A PRIORI

Anterior experienţei şi independent de aceasta.

APROAPELE (lat. *alter huic*, aproapele acesta, prezent)

Aproapele nu este pur şi simplu cel care este altul decît mine, ci altul ca alt eu (*alter ego*) şi în relaţie cu mine.

ARBITRAR (lat. *arbitrarius*, care depinde de arbitru)

Care nu depinde decît de decizia liberă a oamenilor *şi nu are justificare raţională*. Astfel, pentru Saussure, semnele lingvistice sînt arbitrare întrucît alegerea lor este nemotivată: nu există nici un raport între sunetul ales şi sensul vizat. În filosofia politică, *se opune lui legitim**.

ARGUMENTARE

Şir de argumente articulate logic, care conduc la o concluzie. Argumentarea se distinge de demonstraţie*; trebuie să argumentăm ceea ce nu putem demonstra în mod cert. În absenţa probelor certe. a argumenta înseamnă *efortul de a-şi face rezonabile** argumentele, adică acceptabile pentru alţii. Ceea ce nu poate fi stabilit în mod ştiinţific ca indiscutabil nu trebuie nici să fie considerat drept iraţional. Incapabili să demonstrăm ceea ce este just, trebuie totuşi să îl decidem în manieră rezonabilă: este convenabil atunci, atît cît este posibil, să obţinem asentimentul aproapelui justificînd cu argumente alegerea mereu discutabilă a raţiunilor sale. Demonstraţia predomină în cîmpul teoretic, argumentarea se impune *în domeniul practic al acţiunii*.

A

ARHETIP (gr. *archetypos*, model al unui lucru)

Model pe care lucrurile singulare se mulțumesc să-l imite. Astfel, pentru Platon, *Ideile* sînt arhetipurile lucrurilor.

ARHITECTONIC (*gr. architectonikè*, arta arhitectului)

Adj. După Aristotel, se spune despre orice știință căreia îi sînt subordonate altele în ceea ce privește scopurile lor și care îi servesc drept mijloace, așa cum este politica în raport cu retorica. De asemenea, se spune despre opera de artă ca unitate organică: ea își are scopul în sine și nu utilizează tehnica decît cu titlul de mijloc.

Subst. La Kant, desemnează arta sistemelor.

ARTĂ (lat. *ars*, abilitate, talent, pricepere)

Fie sinonim *tehnicii* sau priceperii constituite dintr-un ansamblu de procedee care vizează un rezultat practic (de exemplu, arte și meserii), fie sinonim artelor frumoase, termen care desemnează practica artistică în măsura în care ea produce o operă ce întruchipează frumusețea după reguli proprii genialității autorului său. În primul caz, „arta" se distinge de știință* și de natură*. În cel de-al doilea, „arta" se deosebește, după secolul al XVIII-lea, de artizanat.

ASCEZĂ *(gr. askèsis,* exercițiu*)*

Antrenament pentru un stil de viață bazat pe renunțarea la plăcerile sensibile și pe *stăpînirea* nevoilor, în vederea satisfacției spirituale și a unei mai înalte perfecțiuni morale. Prin acest efort de austeritate care exprimă răbdarea și perseverența unei voințe se realizează purificarea sufletului. Asceza este mai mult eliberare și elevare decît mortificare.

ASERTORIC (lat. *adsertio*, afirmație)

*Modalitate** a judecății: o judecată asertorică exprimă o existență. Este adevărat, de fapt, dar nu este necesar. De exemplu: „Este frumos".

ATARAXIE (gr. *ataraxia*, absență a tulburării)
Absență a neliniștilor în suflet.

ATOMISM
Doctrină materialistă* a cărei paternitate îi revine lui *Democrit*, care a fost continuat de *epicureici*, și după care materia este formată din particule indivizibile sau atomi.

ATRIBUT (lat. *attribuere*, a atribui)
Log. Sinonim predicatului: ceea ce este afirmat sau negat despre un subiect*. „Muritor" este atribut în propoziția: „Socrate este muritor".
Meta. Opus accidentului* sau modului*. Proprietate esențială a unei substanțe*. Ceea ce constituie esența* sa.

AUTONOMIE (gr. *auto*, condus de cele ce îi sînt proprii; *nomos*, lege)
Filos. pol. Dacă anarhia este refuzul oricărei legi, autonomia politică, dimpotrivă, este capacitatea de a-și da sieși legile cărora li se supune. „Supunerea la legea pe care ne-o prescriem înseamnă libertate" (Rousseau).
Mor. Autonomia este, după Kant, capacitatea voinței* de a fi propria sa lege, de a nu se determina în funcție de un principiu exterior. Într-adevăr, actele unui subiect nu au nici o moralitate* atunci cînd el se mulțumește să se supună unei legi impuse din afară, să se subordoneze unei constrîngeri (eteronomie*). Moralitatea unui act presupune ca subiectul care acționează să fie legislatorul conduitei sale. vezi **datorie**, **obligație**.

AUTORITATE (lat. *auctoritas*, de la *augere*, a spori, a crește)
Putere de a comanda și de a se face ascultat. Autoritatea nu este forța, căci *ea exclude folosirea mijloacelor exterioare de constrîngere*. Ne supunem ei în mod voluntar, în măsura în care îi recunoaștem legitimitatea*, chiar dacă cedăm forței sub constrîngere. Astfel, cel care trebuie să recurgă la forță pentru

A B

a-şi afirma ascendentul recunoaşte prin aceasta că şi-a pierdut orice autoritate. Totodată, autoritatea *nici nu trebuie să ne convingă să ne supunem ei*, deoarece ea presupune o ierarhie care nu este obiectul unei discuţii de la egal la egal.

Argumentul autorităţii. Argument bazat pe prestigiul moral sau intelectual şi acceptat în numele acestei autorităţi, fără discuţie şi demonstraţie. Spiritul liber nu îi acordă nici o legitimitate*.

AXIOMATIC

Ansamblu de axiome şi de teoreme deduse, în măsura în care formează un sistem ipotetico-deductiv*.

AXIOMĂ (gr. *axioma*, preţ, valoare)

Gen. Propoziţie evidentă prin ea însăşi.

Log. Propoziţie indemonstrabilă şi dată ca atare, care constituie punctul de plecare al unei teorii deductive*.

BINE (lat. *bene*, bine: *bonus*, bun)

Filos. Ceea ce este obiect de aprobare sau de satisfacţie. Pentru antici, Binele este finalitatea naturală a voinţei, fiind, mai întîi, *ceea ce face binele*, profitabilul. Problema etică esenţială este atunci de a distinge „falsul bine“, binele înşelător pe care-l căutăm în acest caz cînd ignorăm că nu există, de „adevăratul bine“. cel care ne este într-adevăr util.

Mor. Binele se defineşte ca normă* supremă în ordine etică. acel ceva spre care *trebuie* să tindă orice acţiune morală*.

BUN-SIMŢ

Pentru Descartes, bunul-simţ este *facultatea de a distinge între fals şi adevăr*. Or, dacă toţi oamenii sînt deopotrivă capabili de a gîndi bine („bunul-simţ este lucrul cel mai bine rînduit din lume“), ei nu gîndesc în mod egal bine. Pentru că această facultate *înnăscută* nu se desfăşoară bine în mod spontan, trebuie să învăţăm *să o exersăm* cu metodă*.

CALITATE (lat. *qualitas*; derivat din *qualis?*, ce fel?)

Gen. În limbajul obişnuit, acest termen este adesea apreciativ şi înseamnă „calitate bună". În schimb, în limbajul filosofic, calitatea unui lucru desemnează în manieră generală orice *proprietate* sau *mod de a fi* al acestui lucru. Se distinge atunci de cantitate. Putem, de exemplu, să considerăm petalele unui trandafir *după calitate* sau *după cantitate*: după cantitate, vom spune că sînt douăsprezece, dacă le numărăm; după calitate, vom spune că au o anume formă sau o anumită nuanță de culoare, care le deosebeşte.

Meta. Pentru Aristotel, „ceea ce face ca lucrurile să fie socotite de un anumit fel"; una din cele zece categorii*, care răspunde la întrebarea *ce fel ?* Ea se distinge de cantitate prin faptul că nu este măsurabilă şi nu comportă decît grade de intensitate. Pentru Descartes, cel mai adesea, sinonim cu *fel*, *mod** sau *atribut**.

Crit. Una din *funcțiile judecății* (afirmativă, negativă sau indefinită) şi una din rubricile tablei categoriilor (care cuprinde realitatea, negația şi limitarea).

Log. *Calitatea propozițiilor* este proprietatea pe care o au de a fi afirmative sau negative.

CANON (gr. *kînon*, trestie, regulă)

Sinonim normei*, regulii (în logică, în estetică) sau principiului acțiunii (în morală).

CANONIC

Teol. Reguli de credință promulgate de concilii.

Log. Desemnează logica lui Epicur şi, prin extensie, regulile gîndirii în materie de logică.

Crit. La Kant, ansamblu de principii care reglează cunoaşterea şi constituie cadrele cunoaşterii lumii atunci cînd ele se raportează la o experiență posibilă.

CANTITATE (lat. *quantitas*; de la *quantus?*; cît de mare?)

Meta. Una din categoriile fundamentale: ceea ce răspunde la întrebarea *quantum?* (cît?). La Aristotel, una din cele zece categorii, care se opune calității prin faptul că este măsurabilă. În epoca clasică, se numește cantitate ceea ce este susceptibil de a fi studiat prin aritmetică, geometrie și mecanică (număr, mărime, întindere, masă, mișcare) și care poartă uneori numele de *calități primare* ale lucrurilor, pentru a le distinge de *calitățile sensibile* ale lumii, numite pe atunci *calități secundare* pentru a indica faptul că ele nu sînt susceptibile de nici o cuantificare științifică (culoare, miros, gust).

Crit. La Kant, una din *funcțiile judecății* (universale, particulare, singulare) și una din rubricile tablei categoriilor (care cuprinde unitatea, pluralitatea și totalitatea).

Log. *Cantitatea unei propoziții* este faptul că subiectul poate fi luat fie în mod universal (propoziții universale*), fie în mod particular (propoziții particulare).

CAPITAL (lat. *capitalis*, care se referă la cap)

Eco. Avuție destinată investiției și nu consumului, și care aduce proprietarului un venit.

Filos. Dacă prin tradiție există *distincția* între *capital* și *muncă*, marxismul le *opune*. Marx face din muncă fundamentul valorii și definește în consecință capitalul ca *muncă acumulată*, materializată. El arată că această muncă acumulată, în loc să servească satisfacerii nevoilor umane, a făcut din munca vie un mijloc de a crește profitul. Într-adevăr, proprietarul capitalului nu cumpără de la muncitor produsul muncii sale, ci *forța sa de muncă*, în schimbul unui salariu. Or, profitul realizat prin utilizarea acestei forțe este întotdeauna superior față de salariu: acest mecanism al plusvalorii este resortul capitalismului*.

CAPITALISM

Gen. Sistem economic caracterizat prin *modul de retribuire a muncii* și prin *proprietatea privată a mijloacelor de producție*.

Filos. Capitalismul este legat în mod istoric de *liberalismul economic* care admite principiul liberei concurențe drept singurul mijloc de a realiza în același timp armonia intereselor particulare și echilibrul dinamic al economiei (legea ofertei și a cererii). *Marxismul* îi este corespondentul critic, deoarece denunță contradicțiile interne ale unui sistem de liberă concurență, care generează criză economică și scăderea tendențioasă a ratei profitului.

CATEGORIC

Log. O propoziție sau o judecată sînt numite categorice atunci cînd ele sînt pur afirmative („eu plec"), adică atunci cînd nu sînt nici ipotetice* sau condiționale* („dacă mă supăr, atunci plec"), nici disjunctive („sau plec, sau rămîn").

Mor, vezi **imperativ**.

CATEGORIE (gr. *katègoria,* calitate atribuită unui obiect)

Meta. La Aristotel, desemnează genurile ființei, în număr de zece (substanța sau esența, cantitatea, calitatea, relația, timpul, locul, situația, acțiunea, pasiunea, posesia).

Crit. La Kant, categoriile privesc cunoașterea și nu esența. Acestea sînt conceptele* *a priori** ale intelectului.

CAUZALITATE

Raport de la cauză la efect.

Principiul cauzalității. Principiu în virtutea căruia „orice fenomen are o cauză", vezi **determinism**.

CAUZĂ (lat. *causa*, cauză, rațiune, motiv)

Gen. Ceea ce produce un efect.

Teoria celor patru cauze. Aristotel distinge diferite tipuri de cauze. Dacă considerăm, de exemplu, o casă, materialele care o compun sînt *cauza ei materială.* Activitatea meșterilor care este desfășurată în construcția respectivă constituie o altă cauză, pe care Aristotel o numește *cauză eficientă,* însă nici cauza materială (cu piatra putem face o coloană, precum și altceva).

nici cauza eficientă nu explică ceea ce este această casă particulară. Construcţia este ceea ce este prin operaţia arhitectului, care constituie *cauza ei formală*. Or, cauza formală poartă cu ea scopul urmărit sau *cauza finală*: realizarea acestui domiciliu. Deci, cauza finală permite explicarea a ceea ce este un lucru, ceea ce face ca el să fie ceea ce este. altfel spus, natura sa. Vezi **finalism**.

Epist. În ştiinţă, spunem despre un evenimentA *antecedent* unui eveniment B că este cauză atunci cînd presupunem că existenţa lui A o antrenează cu necesitate pe aceea a lui B.

CETĂŢEAN (lat. *civis*, membru al unei cetăţi)

Gen. La *origine*, acela care se bucură de privilegiile locuitorilor cetăţii. *Astăzi*, membru al unei comunităţi, deţinător de drepturi politice, precum dreptul de vot, şi supus îndatoririlor faţă de naţiune şi stat.

Pol. Cineva este *cetăţean* al unei republici sau într-o democraţie, în timp ce într-o monarhie absolută el este un *supus*.

Filos. Cetăţeanul este egal în drepturi cu oricare altul, oricare i-ar fi caracteristicile empirice, naturale (sexul, forţa sa fizică etc.) sau culturale (religia sa, limba sa etc.). Cetăţeanul nu este deci un individ empiric (pe care îl întîlnim în experienţă), ci un *subiect* de drept*. Astfel, în mod ideal, adevărata cetăţenie este cosmopolită; adevăratul cetăţean este *cetăţean al lumii*, definit în mod universal, adică făcîndu-se abstracţie de originea naţională (caracteristică empirică). Totuşi, cetăţenia şi naţionalitatea rămîn legate întrucît avem de a face de la început cu cetăţeanul unui stat*.

CIVIL (lat. *civilis*, care priveşte cetăţeanul)

Filos. Pentru Aristotel, omul este un „animal politic": faptul de a trăi în societate îi este înscris în propria natură. Această definiţie este finalistă* în măsura în care ea presupune că omul este *făcut pentru a* se asocia. Dimpotrivă, pentru filosofii contractualişti, starea socială este mai puţin un principiu, cît un rezultat, o consecinţă. Astfel, opunîndu-se stării naturale, ea este *starea*

artificială a omului care rezultă din contractul* social. Omul nu devine *moral* şi *subiect de drept* decît în starea civilă. „Trecerea de la starea naturală la starea civilă produce o foarte însemnată schimbare în om, înlocuind instinctul prin justiție în purtarea lui" (Rousseau). Vezi **libertate**.

Dr. Dreptul civil enunță drepturile individului în calitate de cetățean; de exemplu, dreptul proprietății. Se distinge de dreptul penal.

CIVILIZAȚIE (lat. *civitas*, cetatea)

Gen. Ansamblu de caracteristici (religioase, morale, estetice, tehnice etc.) ale unei societăți* date. Opusă *barbariei*, civilizația este considerată o stare superioară din punct de vedere moral. Omul se umanizează (devine om) într-o măsură mai mare atunci cînd impulsurile sale se disciplinează şi se reglează în funcție de interdicțiile sociale.

Etno. Se poate distinge *civilizația*, ca *situație materială* a unei societăți (civilizația epocii pietrei sau a cărbunelui), de *cultură*, care este precum sufletul ori, spiritul său (civilizația chineză sau greacă). În acest sens, superioritatea materială a unei civilizații nu implică superioritatea sa morală. Progresul tehnic poate fi însoțit de acte de barbarie (lagăre de concentrare). Putem deci separa în mod radical ideea de civilizație de aceea de progres.

CLASĂ (lat. *classis*, împărțire a poporului roman)

Log. Extensiune a unui termen; ansamblu al elementelor sale.

Soc. După Ricardo sau Smith, grup de indivizi de o *anumită condiție socială*. Pentru Marx, o clasă este identitatea *surselor de venit*: „Iată trei mari grupuri sociale (muncitori salariați, capitalişti şi proprietari funciari) ai căror membri individuali trăiesc respectiv din salariu, din profit şi din rentă".

Filos. pol. *Luptă de clasă* (concept major în marxism): conflict între clasa dominantă, burghezia, care posedă mijloacele de producție, şi clasa dominată, proletariatul care îşi vinde „forța de muncă". Acest conflict este considerat motorul istoriei şi

principiul explicației ei, iar societatea fără clasă este considerată sfîrșitul acestei lupte.

COGITO (lat. *cogito*, eu gîndesc)

Cu referire la Descartes, utilizat ca substantiv. Cogito-ul este principiul prim al filosofiei lui Descartes, adică adevărul cel mai evident, cel mai indubitabil. Într-adevăr, dacă pot să mă îndoiesc că exist, nu pot să mă îndoiesc că gîndesc, căci chiar în momentul în care mă îndoiesc, eu gîndesc (nu pot gîndi că nu gîndesc). Într-o unică mișcare a gîndirii, subiectul care se îndoiește își sesizează existența. „Eu sînt, eu exist" este astfel pentru Descartes o propoziție necesar adevărată, deoarece ea rezistă în mod radical îndoielii. Acest adevăr pare a fi atins direct prin spirit, altfel spus se prezintă ca o *intuiție**, în măsura în care ea posedă claritatea și distincția evidenței*.

COMUN

Log. Noțiuni comune: noțiuni înscrise în rațiunea tuturor oamenilor, deci *universale*. De exemplu: principiul contradicției*. A urma acest principiu înseamnă a asculta rațiunea, deci pe sine însuși, iar nu o regulă exterioară (vezi **autonomie**).

Mat. Prin noțiuni comune (în greacă: *koinai ennoiai*) Euclid desemnează principiile (axiome, postulate*, definiții) care astăzi sînt simplu numite axiome*.

COMUNITATE

Gen. Grup de indivizi reuniți prin valori și interese comune.

Soc. Distincția explicită între comunitate (*Gemeinschaft*) și societate (*Gesellschaft*) este datorată sociologului german contemporan F. Tönnies. Prin *Gemeinschaft* trebuie să înțelegem mai curînd *comunitatea de sînge*, al cărei model este familia, dar și prietenii și vecinii. Ea constituie *forma organică* a vieții sociale în măsura în care individul se inserează de la naștere în acest întreg constituit *care îi preexistă* și pe care nu îl alege. *Societatea*, dimpotrivă, este produsul voinței reflexive de a se asocia în vederea interesului, rodul unui calcul (relații de schimb

şi de comerţ). *Acest întreg provine din organizarea artificială, voluntară şi conştientă a părţilor.*

CONATUS (lat. *conatus*, efort)

Spinoza numeşte conatus efortul desfăşurat de fiecare lucru, atît cît este în sine, pentru „a se menţine în fiinţa lui".

CONCEPT (lat. *conceptus*, acţiunea de a conţine)

Gen. Idee abstractă şi generală. Vezi **abstracţie**.

Crit. Pentru empirişti, toate conceptele sînt roadele unei inducţii de la particular la general: de exemplu, plecînd de la percepţia canişilor, a ogarilor etc., se formează conceptul de cîine. Deci, ele şi-ar avea originea în experienţă şi nu ar exista concepte *a priori**. Dimpotrivă, Kant distinge *conceptele a priori* sau pure (independente de experienţă), care constituie categoriile intelectului, de conceptele *a posteriori* sau empirice, care definesc clasele de obiecte.

CONCEPTUALISM

Doctrină conform căreia conceptele sau universaliile sînt *construcţii ale spiritului*, care se formează nu datorită lor, ci cu ocazia experienţelor particulare. Conceptele nu au realitate în sine, în afara spiritului (realism) şi nu sînt exclusiv nume (nominalism*).

CONCRET (lat. *concretus*, compact)

Gen. Se spune despre un obiect, aşa cum ne este dat în experienţa internă (de exemplu, emoţia) sau externă (de exemplu, senzaţia). Un obiect singular, individual este întotdeauna concret.

Log. În opoziţie cu un termen abstract (specia umană, omul), un termen concret desemnează un obiect real (domnul X).

CONDIŢIE

Gen. Acel ceva fără de care un fenomen nu se produce. Sinonim cu „circumstanţă necesară".

C

Filos. Distingem *condiția necesară*: pentru a avea permis de conducere, *trebuie* să cunoști codul rutier; și *condiția suficientă*: dar *nu este suficient* să cunoști codul rutier. La fel de utilă este *distincția* între *cauză** și *condiție*. Cauza poate fi definită fie ca ansamblu de condiții, fie drept condiție necesară *și* suficientă. Astfel, libertatea presei este *o condiție* a dezvoltării ideilor, dar nu este *cauza* acesteia.

CONDIȚIONAL

O propoziție condițională presupune o ipoteză. De exemplu: „Dacă este frumos...". Aici, sinonim cu *ipotetic**.

CONȘTIINȚĂ

Gen. Distingem:

Conștiință primară sau spontană: impresie imediată (mai mult sau mai puțin clară) pe care o are spiritul despre stările sale.

Conștiință secundară sau reflectată: capacitate exclusiv umană de a examina această impresie primară. Conștiința reflectată permite analiza și judecata. Prin ea, omul se constituie ca subiect distinct de stările sale psihologice. Conștiința, prin această posibilitate de a se reflecta, este deci întotdeauna *conștiință de sine* și în același timp conștiință *de* ceva. vezi **intenționalitate**.

Mor. *Conștiința morală* este conștiința Binelui și a Răului; capacitate de a face aprecieri normative (de a compara ceea ce este și ceea ce trebuie să fie). Conștiința îmi dictează datoriile și mă face să resimt remușcări sau satisfacție cu privire la actele mele trecute. „Conștiința este *rațiunea** practică ce îi înfățișează omului datoria* sa" (Kant).

CONTEMPLARE (lat. *contemplatio*, a privi cu atenție; *templum* desemna locul din cer unde prezicătorii observau semnele)

Contemplatio este traducerea în latină a cuvîntului grecesc *théoria**, care înseamnă „viziune" prin intermediul sufletului a

esențelor inteligibile. La Platon, viziune prin „ochiul sufletului" ce împlinește ascensiunea spirituală (cf. alegoria peșterii) spre Ideea Binelui, principiu necondiționat al oricărei realități și al oricărui adevăr.

Teol. Stare mistică ce constă într-o percepere imediată a lui Dumnezeu, însoțită de un sentiment extatic. Vezi **extaz**.

Est. Activitate dezinteresată a celui care se bucură de o plăcere estetică*.

CONTINGENT, CONTINGENȚĂ (lat. *contingentia*, hazard)

Gen. Contingent este ceea ce *poate să nu fie*, sau să nu aibă loc, sau poate fi altfel. Contrar necesității*. Este *contingent* faptul că un obiect scăpat pe pămînt se sfărîmă, este *contingent* faptul că se sfărîmă în două sau într-o mie de bucăți; dar este *necesar* ca el să cadă (aceasta *nu se poate să nu* se întîmple în funcție de legea* constantă și universală a căderii corpurilor).

Meta. *Aristotel* opune știința teoretică, referitoare la necesar, acțiunii practice, privitoare la contingent. În domeniul acțiunii umane, *viitorul este contingent*. Această nedeterminare face posibile deliberarea, alegerea și libertatea umană. Vezi **determinism, libertate**.

CONTRACT

Dr. „Convenție prin care una sau mai multe persoane se obligă față de una sau mai multe altele să dea, sau să facă sau să nu facă ceva" (Codul civil).

Eco. Schimb voluntar între doi agenți, astfel încît unul primește echivalentul a ceea ce a dat.

Filos. pol. *Contract social.* Convenție prin care oamenii consimt să limiteze mutual libertatea lor naturală astfel încît securitatea lor comună să fie garantată prin lege. Rousseau precizează că o asemenea convenție constă mai puțin într-un schimb, cît într-o schimbare a statutului libertății: nu este vorba despre renunțarea la propria libertate în schimbul unei mai mari securități, despre supunerea în fața unui suveran, ci de

transformarea unei libertăți naturale incerte într-o libertate civilă garantată prin lege și apărată de întregul corp social. Singurul contract legitim este deci un *contract al poporului cu el însuși*; cel ce face legea este totodată cel care i se supune, și se supune lui însuși; aceasta înseamnă a fi liber. În timp ce schimbul (după modelul contractului economic) presupune doi membri diferiți, contractul social este un contract cu sine însuși: ca individ*, fiecare încheie un pact cu sine, în calitate de cetățean*.

CONTRADICȚIE (trebuie deosebită de paradox*)

Faptul de a afirma în același timp un lucru și contrariul său. Ne contrazicem logic atunci cînd încălcăm principiul identității, sau *principiul non-contradicției*: A=A. Conform acestui principiu, două propoziții contradictorii nu pot fi nici adevărate în același timp, nici false în același timp; de exemplu: „toți oamenii sînt muritori" și „unii oameni nu sînt muritori".

COSMOGONIE (gr. *cosmogonia*, creație a lumii)

Teorie cu pretenții științifice, cel mai adesea mitică, ce explică formarea universului.

COSMOPOLITISM (gr. *cosmopolitès*, cetățean al lumii)

Cinicii, după exemplul lui Socrate, care se declara „cetățean al lumii", elaborează primii o doctrină ce nu recunoaște alte valori decît cele universale, și refuză să se supună arbitrariului convențiilor sociale. Cosmopolitismul constă, în general, în afirmarea unității speciei umane, dincolo de diferențele culturale.

CREAȚIE

Teol. Acțiune prin care Dumnezeu dă naștere ființei din neant (*ex nihilo*). În acest sens, se deosebește de *producere*, care nu e decît o acțiune asupra unei materii preexistente. Creația este un *mister*: cel al începutului într-adevăr incomprehensibil, început care este un salt și nu o evoluție, o trecere (nu este o trecere de la neființă la ființă).

Est. Producție originală a geniului*. În acest sens, creația artistului (despre care nu înțelegem cum lucrează pentru a realiza o operă de artă) se deosebește de *fabricarea* meșteșugarului, a cărui producție se supune unor reguli clare și al cărui rezultat poate fi anticipat.

CREDINȚĂ (lat. *fides*, încredere, credință)

Gen. *Convingere* care rezultă dintr-o adeziune profundă a inimii*, ce generează un sentiment de certitudine. Or, adevărurile inimii fiind nedemonstrabile, „iată ce este credința: Dumnezeu sensibil inimii, nu rațiunii*" (Pascal). Credința, dar al lui Dumnezeu, *se deosebește, tot în acest sens, de dovadă*, operă a rațiunii noastre; astfel, cel care are credință poate spune că nu știe, dar crede („*non scio, sed credo*").

Mor. Într-un sens moral, credință înseamnă *fidelitatea față de un angajament* (jurămîntul). Astfel, *bună-credință* este sinonim cu loialitate, cu bună intenție; *rea-credință* este sinonim cu duplicitate, minciună față de ceilalți și totodată față de sine. În acest ultim sens utilizează Sartre expresia: „În cazul relei-credințe, mie însumi îmi ascund adevărul".

CRITICĂ

Examinare rațională a fundamentului, a legitimității sau a valorii unui lucru. Pentru Kant, această examinare trebuie să fie liberă și publică, și presupune existența unor criterii universale conform cărora fiecare se poate înțelege cu oricare altul.

Criticism: filosofia lui Kant, care încearcă să stabilească ceea ce poate cunoaște rațiunea, altfel spus limitele puterii ei. Kant conchide că structura *a priori* a spiritului nostru ne permite să cunoaștem doar fenomenele* și nu să atingem absolutul*, lucrurile în sine*.

CULTURĂ (lat. *colere*, a pune în valoare)

Gen. Cultura înseamnă punerea în valoare atît a unui cîmp (agricultură), cît și a facultăților (educație*). Astfel, facultatea de a gîndi nu se dezvoltă spontan, adică fără medierea altor

oameni (societate*). Ceea ce este înnăscut* în om (ansamblul facultăților sale naturale) nu se trezește și omul nu se umanizează decît prin cultură. În acest sens, cultura nu desemnează alterarea sau abandonarea naturii umane, ci *împlinirea* ei. Fără cultură, omul nu este totuși un animal: el este inuman (precum acei „copii sălbatici" pe care Lévi-Strauss îi numește „monștri culturali").

Etno. Soc. Ansamblu a ceea ce este *dobîndit* (comportamente, cunoștințe, tehnici, tradiții) de către om ca ființă socială. Putem astfel deosebi faptul biologic universal (nevoia* fiziologică de a se hrăni) de faptul cultural (modul de a mînca), care *diferă* în funcție de societăți.

CUNOAȘTERE (lat. *cognoscere*, a încerca să știi)

Termenul de cunoaștere desemnează în primul rînd actul prin care gîndirea se străduiește să perceapă și să definească un obiect care i se prezintă. Ea desemnează apoi cunoștința ce rezultă din această acțiune.

Opunem mai ales *credința* și *cunoașterea*, nu prin gradul de certitudine dovedit fie de subiectul care crede, fie de subiectul care cunoaște, ci prin faptul că credința nu este cu necesitate întemeiată pe rațiune, altfel spus nu implică în mod necesar ideea de adevăr.

DASEIN (germ. *Da*, aici; *sein*, a fi)

Gen. În germană semnifică existența, în mod literal *ființa-aici*.

Exist. La existențialiști, *ființa-aici* desemnează existența propriu-zis umană în calitate de prezență în lume. În opoziție cu lucrurile, care sînt doar juxtapuse unele față de altele, fără proiect, realitatea umană este *prezență intențională* în lume*, pe care o percepe, o înțelege, în care este aruncată etc.

DATORIE (lat. *debere*, a datora ceva cuiva, a fi debitor)

Gen. Verbul a datora este într-adevăr echivoc, deoarece exprimă deopotrivă probabilitate (trebuie să plouă), necesitatea (trebuie să mor) și obligația (trebuie să îmi plătesc impozitele).

Mor. Datoria este obligația morală care trebuie deosebită de simpla obligație socială. Astfel, nu orice obligație este o datorie morală. Obligațiile sociale pot varia de la un individ la altul, după locul pe care îl ocupă fiecare. În schimb, un comandament este moral în măsura în care enunță ceea ce trebuie să facă *orice om, oricare i-ar fi particularitățile*. Astfel, pentru Kant, datoria este un imperativ categoric*. Ne supunem datoriei fără a fi determinați de alte motive decît respectul pentru legea care comandă fiecăruia ceea ce comandă tuturor. Actul moral este deci întotdeauna liber în măsura în care provine doar din voința dezinteresată de a face binele, sau voința bună. Înțelegem așadar cum se opun obligația* morală și necesitatea: întotdeauna, fiecare poate să nu se oblige.

DEDUCȚIE (lat. *ducere*, acțiune de a duce; *de*, plecînd de la)

Inferență necesară. Raționament în care concluzionăm, din propoziții puse ca premise, o propoziție care rezultă logic din ele. Silogismul* clasic: „Toți oamenii sînt muritori; or, Socrate este un om, *deci* Socrate este muritor" este cel mai bun exemplu pe care îl putem da unei astfel de *explicitări*.

DEFINIȚIE (lat. *definire*, a mărgini, a fixa limitele)

Log. Operație care constă în a determina ansamblul *caracteristicilor esențiale* ale unui concept*. Astfel, o definiție nu este pur descriptivă: ea spune mai puțin ceea ce este un lucru cît ceea ce el nu poate să nu fie, altfel spus ceea ce îi este strict necesar pentru a fi ceea ce este. „Definiția face posibilă cunoașterea a ceea ce este lucrul" (Aristotel); este o propoziție care enunță esența unei ființe, a unui lucru.

Filos. Cu toate acestea, distingem *definiția reală* (care exprimă esența obiectului definit) de *definiția nominală** (care explică sensul unui cuvînt prin recurgerea la alte cuvinte).

Mat. În anumite discipline, cum ar fi matematicile, definițiile creează obiectele acestora: acestea nu există decît din momentul în care sînt definite. Astfel, definițiile lui Euclid fixează

caracteristicile primelor obiecte ale geometriei. Aceste definiții operatorii care formulează legea construcției unei entități matematice sînt numite *definiții genetice*; de exemplu: „Sfera este figura generată de un semicerc care se rotește în jurul diametrului său".

DEISM

Doctrină care admite că o *Ființă supremă*, pe care o putem numi Dumnezeu, există. Deismul nu se sprijină pe *nici o* revelație religioasă și nu recunoaște nici o dogmă. Foarte răspîndit în secolul al XVIII-lea, el este uneori numit *religie naturală*.

DEMAGOGIE (lat. *demos, poporul; demagogein,* a-și apropia poporul, a deveni popular)

Operație politică ce constă în a pune stăpînire pe putere sau a o conserva cu ajutorul măgulirii: este vorba de a spune mulțimii ceea ce îi place să audă sau, mai exact, ceea ce își dorește să audă, mai degrabă decît ceea ce trebuie să i se spună.

DEMNITATE

În timp ce lucrurile*, mijloace în vederea unui scop, au un preț, adică o valoare* relativă, persoana* umană are o demnitate: o valoare intrinsecă, o valoare în ea însăși, o valoare ca scop în sine. vezi **respect**.

DEMOCRAȚIE (gr. *demos*, poporul; *kratos*, putere)

Gen. Democrația este regimul politic în care suveranitatea* aparține întregului popor, adică tuturor cetățenilor, fără deosebire.

Filos. Distingem între *democrația directă* (de exemplu, în Atena secolului al V-lea) în care poporul exercită puterea fără intermediar, și *democrația indirectă* sau *reprezentativă*, în care poporul guvernează prin intermediul reprezentanților săi (alegere în democrațiile parlamentare moderne).

Democrația presupune pentru noi legea majorității, libertatea și egalitatea cetățenilor. Or, prin egalitate*, liberalismul înțelege doar egalitatea în drepturi (egalitate formală), în timp

ce socialismul înțelege și pe cea a condițiilor reale (egalitate de fapt, egalitate materială). Putem face distincție între *democrațiile liberale sau politice* și *democrațiile sociale*.

DEMON (gr. *daimon*, geniu, bun sau rău)

Filos. Ființă supranaturală care, în politeismul grec, este inferioară lui Dumnezeu, dar care posedă o putere supraomenească. *Demonul intim al lui Socrate* se manifestă sub forma unei voci interioare care îl inspiră și îl îndrumă.

Teol. În Biblie, înger căzut, care se revoltă împotriva lui Dumnezeu, animat de spiritul răului. *Demonul* este Satan, prinț al demonilor, conducător al îngerilor căzuți.

DEMONSTRAȚIE (lat. *demonstratio*, acțiune de a arăta)

Log. Raționament prin care, plecînd de la premise recunoscute sau admise ca adevărate, încercăm să dovedim adevărul concluziilor. vezi **deducție**, **demonstrație prin absurd***.

Mat. Raționament care procedează prin substituirea mărimilor egale sau echivalente.

DESTIN (lat. *destinare*, a fixa, a supune)

Destinul este asimilat unei puteri providențiale care ar determina dinainte, în mod ireversibil, cursul lucrurilor și al istoriei umane. Existența destinului implică neputința oamenilor de a decide viitorul. Destinul și libertatea sînt deci necesar contradictorii (vezi **fatalism**; a nu se confunda cu determinismul*).

DETERMINISM (lat. *determinare*, a marca limitele)

Gen. Ansamblu de condiții* necesare pentru producerea unui fenomen.

Epist. Prin extensie, desemnează *doctrina care postulează că toate fenomenele sînt legate între ele prin legi constante și universale*. Această doctrină pretinde îndeosebi că invariabilitatea acestor legi* (aceleași cauze produc aceleași efecte) permite *previziunea* științifică*. Astronomul Laplace este fără îndoială

primul care a formulat clar *principiul determinismului universal*: „Trebuie să considerăm starea prezentă a universului ca efectul stării sale anterioare şi drept cauza a ceea ce va urma".

Determinism şi libertate. Determinism şi libertate* nu sînt neapărat contradictorii. Într-adevăr, determinismul, spre deosebire de fatalism* (vezi **destin**), nu presupune ca totul să fie hotărît dinainte: determinismul natural este orb, altfel spus natura nu acţionează potrivit vreunui scop (opus finalismului*). Pe de altă parte, cunoaşterea cauzelor care determină în mod necesar un anumit efect poate permite oamenilor să-şi mărească puterea de a acţiona. De exemplu, cunoaşterea legii căderii corpurilor permite construcţia paraşutei. La fel ca Spinoza, putem deci spune că necesitatea* şi libertatea nu se opun, căci „libertatea este necesitatea înţeleasă".

DIALECTICĂ (gr. *dialego*, a vorbi cu cineva, a conversa)

Dialectica este mai întîi arta de a vorbi cu cineva cu scopul de a întemeia şi a legitima: ceea ce este spus, depăşind contradicţiile care există între simple opinii. Altfel spus, dialectica este arta de pune în valoare o *argumentare**. A argumenta înseamnă a încerca să recunoşti valabilitatea discursului tău, răspunzînd obiecţiilor care îi pot fi adresate. A le răspunde înseamnă a ţine seama de ele în mişcarea propriei tale gîndiri, astfel încît ea să progreseze îmbogăţindu-se, şi nu a le nega în mod polemic. Datorăm lui Socrate această metodă de a discuta prin întrebări şi răspunsuri, care conduce interlocutorii către depăşirea opiniilor lor particulare şi spontane, pentru a se ridica la cunoaşterea a ceea ce posedă fără să ştie.

Dialectica a dobîndit un sens particular în filosofia hegeliană. Acest termen nu mai desemnează un fel de discuţie, ci o *mişcare deopotrivă reală şi raţională* care, prin punerea contrariilor, tinde să treacă dincolo de ei în faza finală a depăşirii. vezi **sinteză**.

DIALELĂ (gr. *diallelos*, unul prin celălalt şi reciproc)
Demonstraţie a cărei structură este circulară.

Cerc vicios. Unul dintre cei cinci tropi sceptici care justifică suspendarea judecății (vezi **epochè**). Pentru sceptici, nu se poate raționa fără a evita dialela. Astfel, demonstrăm că A este adevărat presupunînd că B este adevărat, şi demonstrăm că B este adevărat demonstrînd că A este adevărat. Cădem mereu într-un cerc în măsura în care demonstrăm, unele prin celelalte, propoziții dintre care nici una nu este întemeiată *a priori*. Exemplu de dialelă prin excelență: pentru a dovedi valoarea rațiunii mele, trebuie să raționez, deci să mă folosesc chiar de această rațiune a cărei valoare este în discuție.

DIHOTOMIE (gr. *dichotomia*, diviziune în două părți egale)

Diviziune a unui concept în alte două concepte contrare. De exemplu, genul animal se divide în două specii (vertebrat şi nevertebrat) care îl cuprind.

DILEMĂ (gr. *dilemma*; *dis*, de două ori; *lemma*, principiu)

Alternativă (sau...sau...) de aşa natură încît, considerînd fiecare din ramurile sale ca premise, tragem din ele o singură şi aceeaşi concluzie. De exemplu, vestita dilemă a lui Aristotel: sau trebuie să filosofăm, sau nu trebuie să filosofăm; or, pentru a şti dacă trebuie să filosofăm, trebuie să filosofăm; pentru a şti dacă nu trebuie să filosofăm, trebuie tot să filosofăm; concluzia: deci, trebuie să filosofăm.

DIVERTISMENT (lat. *divertere*, a se îndepărta de)

Pascal consideră divertisment nu doar *jocurile* şi toate activitățile frivole cărora li se consacră oamenii pentru a-şi căuta uitarea (ca sărbătorile şi dansurile), ci îndeosebi ansamblul preocupărilor numite serioase (carieră, ambiție, *muncă*) care ne permit într-adevăr să ne uităm condiția mizeră şi muritoare. Divertisment înseamnă *orice agitație vană*, în comparație cu grija pe care trebuie s-o avem față de mîntuirea sufletului nostru.

DOBÎNDIT (lat. *acquirere*, a adăuga la ceea ce este)

Prin opoziție cu înnăscut*, desemnează toate trăsăturile unei ființe care vin să se adauge naturii sale prin exercițiu, experiență sau educație*, în decursul existenței sale. Or, omul este o ființă culturală* deoarece posedă facultatea de a dobîndi. Prin urmare, în mod paradoxal, decît să opunem înnăscutul și dobînditul în om, trebuie mai degrabă să le definim unul prin celălalt: *înnăscutul este în om facultatea de a dobîndi* (ansamblu de posibilități ce pot să nu se realizeze) și *dobînditul constă în exercitarea acestei facultăți.*

DOGMATISM (gr. *dogma*, doctrină)

Gen. Închidere a spiritului, înverșunare și rigiditate a tuturor celor care consideră ca fiind adevărată o doctrină de un anumit fel, fără a subscrie la efortul discuției sau al argumentării*. Această accepție curentă este peiorativă, evocînd alienarea și eteronomia* unei gîndiri sub tutelă.

Filos. La origine, desemnează orice doctrină care susține că sînt posibile ajungerea la certitudinea absolută și dovedirea anumitor adevăruri, mai ales adevăruri metafizice, și se opune scepticismului*. Doar în mod secundar termenul dobîndește în filosofie o conotație peiorativă: dogmatismul se *opune atunci*, mai degrabă decît scepticismului, care pune la îndoială în mod radical capacitățile rațiunii, *acestei atitudini proprii spiritului liber care constă în interogarea asupra a ceea ce poate fi considerat adevărat în mod legitim.* Astfel, Kant denunță dogmatismul metafizic, ce susține că face economie de *interogația critică**, altfel spus de o reflecție prealabilă asupra limitelor a ceea ce rațiunea noastră poate să cunoască.

DORINȚĂ (lat. *de-siderare*, a regreta absența unui astru - *sidus*)

A dori înseamnă a se îndrepta *în mod conștient* către ceea ce i-ar plăcea să posede. Dorința este *conștiința unei lipse.* În calitate de conștiință, ea este proprie omului în măsura în care doar acesta este capabil de reprezentări intelectuale (animalul

are nevoi*). „Dorința este *ideea* unui bine pe care nu îl posedăm, dar pe care *sperăm* să-l posedăm" (Malebranche). Ca lipsă, ea este de asemenea specific umană, în măsura în care nu lipsește niciodată decît acel ceva despre care ne amintim că l-am posedat și regretăm că l-am pierdut. Dorința se definește deci în mod paradoxal ca *nostalgie*, în esența ei nesatisfăcută; *speranță imposibilă* de a regăsi ceea ce aparține unui trecut împlinit. Dorința, în definitiv, se hrănește din fantasma reînvierii fericirii trecute: ea este o revoltă neputincioasă împotriva ireversibilului.

DREPT (lat. *directus*, drept, conform unei reguli)

Gen. Sensul adjectivului latin *directus*, fără curbă, indică dintr-o dată că dreptul este instituit pentru a se conforma unei reguli, ba chiar pentru a rectifica, a corija relațiile dintre oameni. Astfel, *dreptul* care spune ce trebuie să fie se opune mai întîi *faptului* (ceea ce este). Stă în esența dreptului să se instituie împotriva faptului.

Drept pozitiv. Dreptul pozitiv este ansamblul regulilor care definesc ceea ce este *legal*, permis, și *ilegal*, interzis, într-o societate dată. Instituția dreptului pozitiv semnalează disjuncția între putința materială (capacitatea de a face) și puterea formală (dreptul de a face); nimeni nu este autorizat să facă tot ceea ce poate face: nimeni nu poate tot ceea ce poate.

Drept natural. Dreptul, în măsura în care este doar pozitiv (admis, stabilit în calitate de convenție) este el însuși un fapt cultural. Astfel, oamenii nu ar avea toți aceleași drepturi. Ceea ce este aici ilegal ar fi în altă parte permis. Or, nu există un drept superior oricărei convenții pozitive care rezultă din natura omului? Numim, într-adevăr, drept natural, nu dreptul care există în mod natural, ci dreptul care pune în evidență adevărata natură a dreptului: *a exprima ceea ce trebuie să fie pentru toți oamenii*. altfel spus, a corija atît faptul cultural cît și pe cel natural. Acest *drept ideal* semnalează disjuncția mereu posibilă între ceea ce este legal și ceea ce este legitim. O lege nu este obligatoriu justă; ea nu este astfel decît considerînd legal ceea ce este legitim și ilegal ceea ce este ilegitim. Este legitim „ceea ce pot face

deopotrivă toți oamenii", *oricare le-ar fi* particularitățile naturale (forță, sex) și culturale (naționalitate, religie). Prin drept natural trebuie deci să se înțeleagă *drept rațional*: identitatea drepturilor este întemeiată pe o *identitate ontologică* a oamenilor (toți oamenii au facultatea de a gîndi) și nu pe o identitate naturală sau culturală. Astfel, putem să opunem concepția universalistă a dreptului natural sau rațional concepțiilor naturaliste și culturaliste ale rasiștilor. Vezi **egalitate**.

DUALISM (lat. *dualis*, ceea ce este în număr de doi)

Este dualistă orice teorie conform căreia realitatea se compune din două substanțe absolut eterogene (de exemplu, dualismul cartesian dintre suflet și corp). Opus *monismului**.

DURATĂ (lat. *durare*, a se întări, a subzista, a dura)

Durata, în calitate de timp* trăit, variază de la un individ la altul, de la o stare de conștiință la alta și nu poate fi confundată cu timpul, care este o mărime fizică omogenă (1 oră = 1 oră) și măsurabilă în știință. Pentru Bergson, durata este eterogenă și calitativă (o oră de indiferență și o oră de angoasă nu sînt echivalente); reprezentarea spațială a timpului (cadranul unui orologiu, de exemplu) este o transpunere simbolică a timpului în spațiu care nu ne permite să sesizăm durata. vezi **memorie* pură**.

ECHITATE (lat. *aequalitas*, echilibru, apoi spirit de dreptate)

Dacă înțelegem prin dreptate ceea ce este drept conform legii scrise și valabile în general, echitatea este mai desăvîrșită decît dreptatea, căci ea este *măsură justă*, acolo unde legea aplicată fără echitate ar putea să păcătuiască tocmai prin exces de rigoare. Dacă rigoarea legii vine din generalitatea ei, echitatea intervine în aplicarea acesteia la cazul particular. De exemplu, în anumite circumstanțe, este mai echitabil să pedepsești mai sever un hoț bogat decît pe unul sărac, chiar dacă legea condamnă în mod egal acest act (**vezi egalitate**). Deci, echitatea este față

de dreptate ceea ce este *spiritul legii* față de litera ei. O judecată este mai echitabilă, și deci mai dreaptă, atunci cînd ea este sensibilă și atentă la particularitățile lucrului judecat, tot atît cît este de preocupată chiar de textul legii. Echitatea este deci întotdeauna *echilibru* și fidelă spiritului dreptului*, „corecție" și conveniență. Dreptatea perfectă este echitabilă.

EDUCAȚIE (lat. *ducere*, a conduce; *ex*, în afară de)

Educația constă în dezvoltarea metodică a facultăților, în special a facultății de a gîndi. Pentru că facultățile umane nu se trezesc prin ele însele, trebuie să deosebim în om naturalul și spontaneitatea. Animalul este în mod natural tot ceea ce poate fi, căci este condus de legea infailibilă a instinctului*. Omul nu este om decît prin mijlocirea altor oameni. Kant separă, în cazul educației, disciplina de instrucție. Disciplina (partea negativă a educației) este mijlocul constrîngător care îndepărtează copilul de spontaneitatea înclinațiilor și îl face disponibil pentru instrucție.

EGALITATE (lat. de la *aequare*, a aplana, a egala)

Mat. Caracteristică a mărimilor sau a cantităților ce pot fi înlocuite una prin cealaltă.

Dr. Egalitatea de drept sau juridică este principiul conform căruia toți indivizii sînt egali în fața legii, *oricare ar fi* particularitățile lor empirice (naturale sau culturale). Astfel, identitatea drepturilor se bazează pe o identitate ontologică între oameni (toți oamenii posedă facultatea de a gîndi) care transcende diferențele naturale (sex, forță etc.) și culturale (religie, limbă etc.). Egalitatea de drept nu se bazează pe o egalitate de fapt: a fi egal în drept nu înseamnă a fi *identic în fapt*. Acest principiu presupune o concepție universalistă a dreptului*. Toți oamenii sînt valoroși ca oameni: ei au aceleași drepturi și aceleași îndatoriri. Vezi **persoană**.

Pol. Egalitatea politică este principiul conform căruia „toți cetățenii* pot fi în mod egal admiși după capacitățile lor în orice

demnităţi, locuri şi funcţii publice" (*Declaraţia drepturilor omului*, 1789). Singurele diferenţe recunoscute nu sînt cele pe care le moştenim, ci acelea pe care le merităm.

Soc. Egalitatea socială este principiul după care avantajele sociale sînt repartizate proporţional cu meritele. Este vorba de a legitima diferenţele, nu de a le nega. Vezi **echitate**.

EGO (lat. *ego*, [pronume personal], eu, sine)

Interpretînd formula carteziană *ego cogito*, din pronumele personal latin *ego* s-a făcut un substantiv: „ego"-ul, care desemnează sinele ca *subiect** şi nu individul particular.

EMPIRISM (gr. *empeiria*, experienţă)

Empirismul este numele generic al doctrinelor conform cărora toate cunoştinţele noastre derivă din experienţă.

ENTELEHIE (gr. *entelechia*, energie activă)

Termen creat de Aristotel pentru a desemna actul* împlinit, desăvîrşit, altfel spus însăşi perfecţiunea actului. Entelehia mai este definită în *De anima* ca *eidos*-ul, forma* (vezi **cauză**) care determină actualizarea potenţei. Sufletul-formă este principiu vital: el „dă viaţă" corpului, fără de care acesta nu este decît materie, nu şi corp. Astfel, funcţia creează organul: ea este cea care determină mişcarea organului. De exemplu, un ochi într-un borcan cu formol nu mai este un ochi, ci o parte anatomică.

Leibniz va relua termenul de entelehie pentru a desemna monadele*, în măsura în care posedă în ele *o anumită perfecţiune, o suficienţă care le face să fie surse ale acţiunilor lor interne*.

EPISTEMOLOGIE (gr. *epistemè-logia,* discurs despre cunoştinţe)

„Teorie a ştiinţei", epistemologia este reflecţia asupra ştiinţei, interogarea asupra fundamentelor, a structurilor, a metodelor (cum procedează spiritul ştiinţific), a dezvoltării ei (istoria sa) şi, mai ales, a *condiţiilor sale de validitate* (ea este atunci disciplină critică*).

EPOCHÈ (gr. *epochè*, oprire, suspendare)

Suspendare a judecății practicată de scepticii greci în vederea ajungerii la o stare de indiferență sau pace a sufletului (ataraxie*). Această stare, proprie judecății care se află în imposibilitatea de a afirma sau de a nega datorită forței egale a argumentelor contrare, este singurul scop posibil al activității noastre de gîndire. Vezi **îndoială**.

La Husserl, atitudine care constă în a pune între paranteze lumea obiectivă (suspendarea oricărei aderări naive la lume și la propozițiile științifice care se referă la ea). Acest refuz de a lua poziție față de lume și știință este o întoarcere la lucrurile înseși ca fenomene* de existență.

ERISTICĂ (gr. *eristikos*, care iubește controversa)

Eristica este arta controversei sau a disputei. O dată cu filosofii școlii din Megara (megaricii sînt numiți uneori eristici), dialectica socratică se convertește în *arta formală* (logică*) de a detecta contradicțiile dintr-un discurs. Aici, acest termen nu are sensul peiorativ care a prevalat pentru desemnarea artei de a convinge prin argumente amăgitoare.

EROARE (lat. *errare*, a se rătăci)

Afirmație dată ca adevărată, în timp ce ea este contrară normelor logice ale adevărului (de exemplu, contradicția*). Chiar dacă limbajul obișnuit confundă cei doi termeni, trebuie să distingem în mod explicit eroarea de greșeală*.

ESCATOLOGIE (gr. *eschatos*, ultim; *logos*, studiu)

Teol. Studiu al scopurilor ultime ale omului și ale lumii.

Filos. Teorie ce se referă la scopurile viitoare ale umanității sau ale universului (sens al istoriei).

ESENȚĂ (lat. *essentia*, de la *esse*, a fi; trad. a gr. *ousia*)

Filos. Ceea ce face ca un lucru să fie ceea ce este, făcînd abstracție de modificările sale superficiale și temporare. În acest

sens, *se opune accidentului**. De exemplu, a spune că esenţa omului este gîndirea semnifică faptul că definiţia* omului implică în mod necesar că el gîndeşte, oricare i-ar fi particularităţile empirice. Dimpotrivă, este contingent* (sau accidental) faptul că el are pielea neagră sau albă.

Ceea ce constituie natura unei fiinţe, deosebită de faptul de a fi. În acest sens, *se opune existenţei**.

Log. Pentru conceptualişti*, esenţa este ansamblul determinaţiilor care definesc un obiect al gîndirii: ea se opune existenţei în acelaşi mod în care raţionalul se opune datelor variabile ale experienţei; dimpotrivă, pentru nominalişti*, esenţa nu există: ea nu este decît ansamblul caracteristicilor conotate printr-un cuvînt. Astfel, gheaţa zdrobită (transformare) rămîne gheaţă, adică este încă numită gheaţă, dar gheaţa topită (altă transformare) nu mai este gheaţă, adică este numită apă: topindu-se, pierzîndu-şi numele, ea îşi pierde esenţa.

ESTETICĂ (gr. *aisthètikos*, care poate fi perceput prin simţuri)

Chiar dacă îl întîlnim deja la Platon, ca o teorie a frumosului, termenul „estetică" datează, în realitate, de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Teoreticianul german Baumgarten creează termenul „estetică", pe care îl defineşte ca „ştiinţa cunoaşterii sensibile". Deşi Kant ia acest cuvînt într-un alt sens în *Critica raţiunii pure*, numind „estetică transcendentală" studiul formelor *a priori* ale sensibilităţii, el aplică acest termen şi judecăţii referitoare la frumos, în *Critica facultăţii de judecare*. Încă de atunci, prin estetică se înţelege în mod strict disciplina ce are drept obiect judecata de apreciere, în măsura în care ea se aplică distincţiei dintre frumos şi urît. „Estetica are ca obiect vastul imperiu al frumosului [...] ea este *filosofia artei* sau, mai precis, filosofia artelor frumoase" (Hegel).

ETERONOMIE (gr. *heteros*, altul; *nomos*, lege)

Caracterizează situaţia oamenilor care trăiesc sub tutela autorităţilor exterioare, altfel spus care se supun acelor legi ce

nu sînt ale propriei lor rațiuni. De exemplu, a avea pe cineva care gîndește în locul meu (maestru) sau decide pentru mine în legătură cu ceea ce trebuie să fac (duhovnic) înseamnă a fi eteronom. Contrară autonomiei*. *Vezi* **alienare**.

ETICĂ (gr. *ethikos,* care privește moravurile, *ta ethè*)

Gen. Întrebuințarea curentă a acestui termen confundă etica cu morala.

Filos. Reflecție filosofică asupra problemelor morale, precum natura binelui, fundamentul datoriei, sensul vieții etc. Și mai precis, etica se poate caracteriza drept concepție coerentă despre conduita în viață sau ca doctrină a moralei* practice.

ETNOCENTRISM (gr. *ethnos*, popor sau loc de origine)

Atitudine care constă în a considera, în mod mai mult sau mai puțin inconștient, societatea căreia îi aparținem ca model de referință și a judeca celelalte societăți prin comparație cu acest model, gîndind că ele, cu cît sînt mai îndepărtate, cu atît sînt mai puțin cultivate.

ETNOGRAFIE (gr. *ethnos*, popor; *graphein*, a descrie)

Studiu descriptiv și clasificator al grupurilor umane conform obiceiurilor lor.

ETNOLOGIE (gr. *ethnos*, popor, *logos*, tratat)

Studiu al documentelor strînse de etnografie și care încearcă să explice în mod global societățile observate.

EU

Eul [le je] este *subiectul** conștient de el însuși. Eul este mai degrabă subiectul cunoscător, în timp ce sinele* [le moi] s-ar defini ca ansamblul trăsăturilor individuale de care eul devine conștient.

Gen. *Subiect empiric** definit prin ansamblul calităților ce pot fi atribuite individului concret, singular. „Eu sînt eu": *eul* [le moi] *psihologic* se caracterizează prin ceea ce, în el, se

deosebeşte de oricare altul, prin conţinutul sentimentelor, al gîndurilor şi al amintirilor sale.

Meta. Eul-substanţă sau *eul substanţial* este *realitatea permanentă* care subzistă pe parcursul schimbărilor accidentale* ale subiectului empiric. La Descartes, acest eu este *sufletul**, *întru totul deosebit de corp*.

Crit. *Eul transcendental* desemnează funcţia care unifică, sub *Eu gîndesc*, diversul dat al intuiţiilor empirice sau al senzaţiilor şi leagă, în fiecare conştiinţă, ansamblul reprezentărilor sale.

Psi. În topica a doua a lui Freud, eul este instanţa psihică situată între exigenţele realităţii şi acelea ale sinelui, rezervor al pulsiunilor dominate de principiul plăcerii. Eul, supunîndu-se pe de altă parte cenzurii continue şi supravegherii constante a Supraeului, este descris aici ca sediul conflictelor permanente, în care este mai puţin arbitru cît jucător.

EUDEMONISM (gr. *eudaimonia*, fericire)

Doctrină care consideră fericirea ca fiind binele suprem, adică scopul căruia îi este subordonat ansamblul activităţilor noastre. A se distinge de hedonism*.

EVIDENŢĂ (lat. *evidentia*, claritate)

Evidenţa sensibilă se distinge mai întîi de *evidenţa raţională*: ceea ce poate părea evident în mod imediat potrivit doar datelor experienţei sau mărturiei simţurilor (iluzie optică) poate să se dovedească îndoielnic, apoi, după examinare, fals. Certitudinea nu este deci un criteriu suficient al adevărului. Iată de ce Descartes defineşte ca adevărat *acel ceva de care nu mă pot îndoi*: nu ceva de care sînt sigur în mod spontan, ci ceea ce se prezintă atît de clar şi dinstinct *spiritului meu atent*, încît nu îl pot suspecta că ar fi o pseudo-evidenţă. Criteriul adevărului este rezistenţa la îndoială. Astfel, îndoiala permite separarea evidenţelor raţiunii de pseudo-evidenţe, care nu sînt decît expresia dorinţelor noastre. Legătura dintre evidenţă şi îndoială este aici la fel de consubstanţială precum aceea dintre adevăr şi

verificare. Vom deosebi deci evidența, proprietate intrinsecă a ideii clare și distincte, de certitudine, proprietate psihologică a subiectului, strîns legate atunci cînd evidența ideii provoacă certitudinea subiectului.

EXISTENȚĂ (lat. *existere*, a ieși în afară, a se ridica de la)

Gen. *Faptul de a fi*. În acest sens, existența se opune neantului* (există mai curînd ceva decît nimic) și esenței*.

Exist. *Opoziția dintre existență și esență* este fundamentală pentru existențialism. Într-adevăr, *ek-sistere* înseamnă a fi în afara sa, în căutare de sine. Aceasta înseamnă, după Sartre, *a nu avea o natură a priori*, a nu ști dinainte ceea ce ești, a căuta ceea ce vrei să *fii*. În timp ce lucrurile sînt concepute înainte de a exista, au o esență înainte de a avea o existență, omul este liber să se aleagă (în el „existența precedă esența"). Angoasa fundamentală a existenței nu este deci aceea a *neantului*, care este exprimată în *Hamlet* („a fi sau a nu fi"). Ea este mai degrabă, pentru fiecare, aceea a *sensului** pe care trebuie să îl dea vieții sale, a unei *esențe* ce trebuie constituită fără ajutor și fără sprijin.

EXPERIENȚĂ (lat. *experientia*, probă, încercare)

Gen. Experiența este mai întîi *experiență trăită*, instrucție dobîndită în practica vieții. Totuși, trăirea nu este viața. A avea experiență nu înseamnă a o trăi, ci a *o fi trăit* deja și a o gîndi: de unde aspectul *teoretic* și abstract al oricărei trăiri.

Filos. Distingem de obicei două sensuri ale conceptului de experiență: fie *datele* sau *impresiile sensibile*, care sînt ca o materie primă a cunoașterii noastre, fie experiența însăși înțeleasă ca rezultat, adică deja în calitate de construcție, „*punere în formă a datului sensibil* prin principiile *a priori* ale spiritului" (Kant).

EXPERIMENT

Experiența științifică poate fi definită ca *experiment*, adică control metodic al validității unei ipoteze prin confruntarea cu faptele. În acest caz, distingem între experiment și *observație**,

aşa cum face Claude Bernard: „Observaţia este investigarea unui fenomen natural, iar experienţa este investigarea unui fenomen modificat de observator". Experimentul implică mijlocirea instrumentelor care sînt, ele însele, „teorii materializate". În acest sens, experienţa de laborator este o construcţie: ea operează nu asupra faptelor brute, ci asupra *faptelor* ştiinţifice*. Ea este voluntară. Or, observaţia nu are şi ea o valoare cvasi-experimentală? Într-adevăr, se pare că nu vedem niciodată decît ceea ce *vrem* să vedem. O descoperire nu este făcută niciodată decît pentru că pune o problemă unui om de ştiinţă capabil să o interpreteze *în lumina ipotezelor* pe care le-a elaborat.

EXTAZ (gr. *extasis*, a fi în afara sa)

Stare psihologică în care este încercat sentimentul transpunerii în afară de sine şi de lumea reală. În extazul mistic* triumfă sentimentul intim şi inefabil al unei fuziuni cu ceea ce ne depăşeşte în mod infinit, cu *Absolutul** sau Dumnezeu.

FACTICITATE (lat. *facticius*, artificial; de la *facere*, a face)

Gen. Trăsătură a ceea ce este artificial, fabricat. Apoi, fals. În sfîrşit, în sens figurat, care nu este natural, ci afectat.

Filos. Trăsătură a ceea ce este un fapt.

Exist. Trăsătură a ceea ce există în mod contingent*, adică a ceva ce ar putea fi altfel decît nu este, sau nu poate să fie.

FALSIFICABILITATE (neologism creat de Karl R. Popper în 1934; din lat. *falsus*, fals)

Este falsificabilă o teorie* care poate fi supusă unui control empiric negativ, altfel spus, pe care experienţa poate să o respingă. Or, o teorie ştiinţifică este întotdeauna falsificabilă, fapt pentru care poate fi deosebită, de exemplu, de o ipoteză metafizică pe care nici o experienţă nu poate, în mod firesc, să o infirme, nici să o confirme. Originalitatea tezei lui Popper este dublă: pe de o parte, el defineşte *în mod paradoxal ştiinţificitatea unui enunţ prin falsificabilitatea sa*, iar pe de altă parte, această

definiție îi permite să *traseze o linie foarte clară de demarcație între teoriile științifice și celelalte.* Astfel, marxismul și psihanaliza sînt irefutabile în măsura în care puterea lor de interpretare este infinită. Totuși, dacă o teorie științifică se definește ca o teorie care, în fapt, poate fi infirmată, atunci adevărul științific nu poate fi niciodată decît un adevăr probabil, deoarece numai răspunsurile negative ale experienței* sînt definitive.

FANATISM (lat. *fanum*, loc consacrat, templu)

Convingere absolută și neclintită de a avea dreptate și de a face bine, care interzice orice scrupul*. În sens kantian, fanatismul poate fi opus virtuții* și sfințeniei.

FAPT (lat. *factum*, fapt, acțiune; de la *facere*, a face)

Distingem *faptul brut* de *faptul științific.* Contrar faptului brut al experienței* comune, faptul științific, inseparabil de o teorie*, este un *fapt construit și nu dat sau imediat.* Or, dacă subliniem non-pasivitatea observației*, atunci nu există fapt brut, nici experiență imediată. Oricum ar fi, faptele științifice sînt *selecționate, remarcate și stabilite, interpretate, elaborate în funcție de legea pe care ele trebuie să o pună în evidență.* Bachelard atrage atenția că doar faptele corectate, criticate și construite pot confirma sau infirma o teorie. Problema este de a ști în ce sens putem spune despre fapte că ele verifică legea. Într-adevăr, pare straniu faptul că un eveniment singular poate permite opinarea unui adevăr universal. Vezi **falsificabilitate**.

FATALISM (de la lat. *fatum*, ceea ce a fost spus)

Doctrină finalistă* conform căreia tot ceea ce se întîmplă este scris dinainte și se realizează, *orice am face*, conform destinului*. A se deosebi categoric de determinism*, în măsura în care credința în caracterul fatal al înlănțuirii evenimentelor neagă libertatea, în timp ce cunoașterea legăturii existente între



cauze şi efecte (determinism) este, dimpotrivă, un mijloc de anulare a fatalităţii şi de sporire a puterii noastre tehnice.

FENOMEN (gr. *phainomenon*; de la *phainestai*, a fi vizibil)

Gen. Ceea ce apare conştiinţei, ceea ce este perceput. *Fapt constatat şi stabilit*, care constituie materia ştiinţelor.

Filos. Pentru Kant, ceea ce este *obiect al experienţei posibile*, adică ceea ce *apare în timp şi spaţiu*, şi *manifestă raporturi* determinate de categorii*. Astfel, fenomenul se opune, pe de o parte, materiei pure a cunoaşterii (diversul dat sensibil al senzaţiei) şi, pe de altă parte, *noumen*-ului* sau lucrului* în sine, care nu poate fi cunoscut. El nu este deci *simplă aparenţă*, fiindcă, dimpotrivă, iluzia supremă, pe care Kant o numeşte iluzie transcendentală, ar fi credinţa în posibilitatea cunoaşterii altor obiecte decît cele ale experienţei, care constituie pentru noi „tărîmul adevărului".

La Husserl, fenomenul nu este numai ceea ce apare conştiinţei, ci şi manifestare a esenţei. Întoarcerea la lucrurile înseşi permite structurilor universale ale experienţei să se dezvăluie. Vezi **epochè**.

FERICIRE (lat. *augurium*, şansă, augur, prevestire)

Fericirea, dacă ne încredem în etimologia ei (*bon heur*), nu poate fi decît efectul *şansei*, produsul circumstanţelor favorabile. Totuşi, eudemonismul* antic susţine că face din fericire binele* suprem, scopul ultim al activităţii noastre, a cărui posibilitate de atingere ar depinde de noi. Or, această stare de satisfacţie deplină, care deosebeşte fericirea de plăcerea simţurilor *pentru că este întotdeauna însoţită de certitudinea durabilităţii*, pare atît de dificil de definit, încît poate fi considerată, la fel precum Kant, mai degrabă un ideal al imaginaţiei decît un scop susceptibil de a fi cercetat raţional.

FILOSOFIE (gr. *philo*, a dori; *sophia*, a şti)

Etimologic, „iubire de înţelepciune". Totuşi, înţelepciunea nefiind decît o artă de a trăi, definiţia obişnuită a *filosofiei ca înţelepciune* este criticabilă.* Într-adevăr, *sophia* desemnează, de fapt, mai puţin o ştiinţă empirică adaptată la conduita vieţii, cît o *ştiinţă abstractă*. În acest sens, filosofia este în esenţă înălţare a gîndirii, *théoria**, contemplare. Cu toate acestea, aşa cum indică alegoria peşterii a lui Platon, filosoful nu părăseşte lumea sensibilă decît pentru a coborî din nou în ea, întrucît lui îi revine guvernarea cetăţii ideale. Dacă este vorba de exersarea abstractizării, nu trebuie să se piardă în ea. Or, dacă filosofia antică rămîne încă marcată de opoziţia între contemplare (*théoria*) şi acţiune (*praxis**), filosofia modernă este mai degrabă preocupată să abolească această distincţie, cum o semnalează proietcul cartesian de a „deveni stăpîni şi posesori ai naturii". Ea încetează atunci să fie o ştiinţă dezinteresată, pentru a se pune în serviciul construcţiei unei lumi conduse de ştiinţă*. Dintr-odată, ea riscă sau *să devină o specialitate ca oricare altele*, sau, refuzînd această specializare, *să treacă drept o activitate diletantă, rezervată cîtorva filfizoni ai gîndirii*. Aceasta este aporia filosofului contemporan: să rămînă un generalist fără a se cufunda în insignifianţă. În consecinţă, pentru a evita această capcană, filosofia trebuie să-şi afirme seriozitatea prin prudenţa unei judecăţi născute din acumularea cunoaşterii. *Ea devine astfel istorie a filosofiei*, nu cunoaştere erudită a doctrinelor, ci mai degrabă *trezire a gîndirii faţă de ea însăşi pornind de la ceea ce au gîndit ceilalţi*. Dezvoltarea filosofiei poate atunci să fie înţeleasă ca aceea a adevărului, prin diferitele momente necesare ale desfăşurării sale. Această definiţie dialectică*, propusă de Hegel, permite sesizarea necesităţii raţionale care guvernează istoria filosofiei: *filosoful este fiul timpului său* şi, precum celor de ieri, trebuie să răspundă nevoilor epocii sale. Filosofia nu se reduce, aşadar, la operele sale, care sînt ca monumentele funerare ale filosofiei trecute: *ea este în mod esenţial vie în activitatea prezentă de gîndire*, care exprimă magnific orice învăţătură în

care magistrul, în maniera lui Socrate, solicită participarea discipolului.

F

FINALISM

Doctrină care explică înlănțuirea fenomenelor între ele, printr-o cauzalitate finală (vezi **cauză* finală**). Se opune explicației cauzale, care explică ceea ce este prin ceea ce precedă. Vitalismul* este, de exemplu, în biologie, o teorie finalistă, pe cînd mecanicismul* este cauzalist.

FINALITATE

Deosebim *finalitatea intențională* de *finalitatea naturală*. Finalitatea intențională caracterizează un act ce pune în aplicare, în manieră conștientă, mijloacele necesare realizării unui scop. Finalitatea naturală se definește ca acord și adaptare a mijloacelor la un scop, în special în cazul ființelor vii vorbindu-se de finalitatea organelor. Or, mai putem deosebi, în interiorul finalității naturale, finalitatea externă și finalitatea internă. *Finalitatea externă* este „ceva prin care un lucru din natură servește altuia drept mijloc în vederea unui scop" (Kant). *Finalitatea internă* are ca scop ființa însăși ale cărei părți sînt considerate ca mijloace (de exemplu, un organism viu).

FINITUDINE

Fapt de a fi finit, mărginit. Astfel, limitele cunoașterii noastre și, mai presus de orice, faptul că sîntem iremediabil sortiți morții, indică finitudinea noastră.

FORMĂ (lat. *forma*, ansamblu al contururilor unui obiect)

Gen. Configurația lucrului (numită *morphè* în greacă), în opoziție cu materia*.

Meta. Aristotel precizează că forma unui lucru este totodată ideea lui, principiul care organizează și determină materia. Vezi **cauză**.

Log. Vezi **adevăr formal și material**.

Crit. A se deosebi de ceea ce Kant numeşte materia cunoaşterii, care este dată prin senzaţie. *Forma cunoaşterii* este constituită de legile gîndirii, în măsura în care ele permit ordonarea datelor simţurilor. Formele *a priori* ale sensibilităţii (care sînt spaţiul şi timpul) structurează experienţa noastră şi fac astfel posibilă percepţia. Formele *a priori* ale intelectului* (care sînt categoriile pure) ordonează datele experienţei sensibile şi fac astfel posibilă înţelegerea.

Mor. Kant numeşte *formă* a unui act, considerat în privinţa moralităţii sale (ceea ce face ca el să fie bun sau rău), *intenţia* agentului (care este bună sau rea). A se deosebi de materia actului (şi anume condiţiile materiale ale îndeplinirii sale şi consecinţele sale efective). Un act este bun dacă intenţia* este bună, făcînd abstracţie de efectele sale reale.

FRUMOS (lat. *bellus*, încîntător)

Adj. Desemnează ceea ce, într-o fiinţă sau un obiect, este susceptibil *să producă un sentiment de plăcere* celui care îl contemplă. Totuşi, după Kant, contrar plăcerii legate de ceea ce este doar agreabil, plăcerea estetică este *dezinteresată şi universală*. A spune că un lucru este frumos nu înseamnă a spune pur şi simplu că el ne place, ci a presupune, dimpotrivă, că orice alt om ar putea găsi aceeaşi plăcere ca noi, şi a numi aceasta universalitatea satisfacţiei.

Subst. Astfel, frumosul este valoarea la care se referă orice judecată estetică*. El este definit de Kant drept „ceea ce place în mod universal fără concept". Vezi **sublim**.

FUNDAMENT (lat. *fundamentum*, temelie)

Gen. Ceea ce legitimează*, justifică sau validează: de exemplu, spunem despre o credinţă că este întemeiată atunci cînd are raţiunea sa de a fi, şi că este neîntemeiată cînd este nejustificată. Ceea ce determină asentimentul legitimat al spiritului. *Deosebit de origine**.

Epist. Punct de plecare logic. Principii ale unui sistem deductiv. Astfel, principiul gravitaţiei universale este funda-

mentul mecanicii cereşti: din acest principiu putem, de exemplu, să deducem mişcarea mareelor.



GÎNDIRE (lat. *pensare*, a gîndi)

Definiţia carteziană a gîndirii ca ansamblu al fenomenelor spiritului (înţelegere, voinţă, imaginaţie, simţire) este puţin folosită în mod curent: „Prin cuvîntul gîndire înţeleg tot ceea ce se petrece în noi astfel încît să-l percepem imediat prin noi înşine". Astfel, gîndirea desemnează *în mod obişnuit* mai degrabă inteligenţa decît sentimentele sau actele de voinţă şi este numită, în *sensul cel mai propriu*, intelect şi raţiune ca *facultate de a înţelege*. Într-adevăr, aceste două facultăţi realizează un grad mai înalt de sinteză* decît percepţia* sau imaginaţia. Aşa cum a arătat Kant, gîndirea constă în *unirea reprezentărilor într-o conştiinţă*: deoarece o astfel de uniune caracterizează judecata, „a gîndi înseamnă a judeca".

GEN (lat. *genus*, origine, gen)

Log. Desemnează un termen sau un concept* care înglobează alţi termeni sau alte concepte, deci care *posedă extensiune mai mare* decît cei pe care îi înglobează. Astfel, fiinţă vie este gen în raport cu animal, iar animal este gen în raport cu vertebrat. Se opune speciei: „animal" este specie (extensiune mai mică) în raport cu „fiinţă vie", dar gen (extensiune mai mare) în raport cu vertebrat.

GENERAL (lat. *generalis*, care aparţine unui gen, *genus*. În mod fals identificat cu universal*)

Se aplică genului*. Se spune despre un termen a cărui extensiune este mai mare decît a altuia. De exemplu, arbore în raport cu stejar: stejar este o „specie" a genului „arbore".

GENEROZITATE

Termen care desemnează la Descartes faptul de a dispune liber de voinţele sale şi „hotărîrea fermă şi constantă de a se purta bine, adică de a nu fi lipsit niciodată de voinţa de a întreprinde şi de a executa toate lucrurile pe care le vom considera ca fiind cele mai bune".

GENIU (lat. *genius*, zeu particular)

Est. Fie *cel care posedă geniu*, adică este capabil de creație* artistică, fie *harul natural* care permite creația, *dispoziția nativă a spiritului prin care natura conferă artei regulile sale.* După Kant, „pentru judecarea obiectelor frumoase este nevoie de gust*, însă este nevoie de geniu pentru producerea unor astfel de obiecte".

GRAȚIE (lat. *gratia*, manieră de a fi agreabil)

Est. Grația este dezinvoltură și ușurință, lejeritate în gest și comportament, ce face uitat efortul. Dacă grația poate fi un efect al artei sau rezultatul unei munci, perfecțiunea sa constă în a părea întotdeauna spontană. Or, acest natural care o caracterizează trebuie mai degrabă definit ca o „a doua natură": eleganță sau virtuozitate, grația nu este niciodată dobîndită decît după atîta muncă, încît dispare tensiunea exercițiului.

Teol. Dar gratuit al lui Dumnezeu. Ajutor supranatural care îl face pe om capabil să realizeze binele și să obțină mîntuirea. Una din cele mai importante dezbateri teologice, mai ales în Franța în secolul al XVII-lea, a fost aceea de a ști dacă voința umană cooperează în mod liber la acțiunea grației, sau dacă aceasta din urmă determină în mod insurmontabil voința omului.

GREȘEALĂ (lat. *fallere*, a înșela)

Încălcare a unei legi morale. În acest sens, trebuie să distingem între greșeală și eroare*, în măsura în care aceasta din urmă are în general drept cauză precipitarea sau neatenția (eroare de calcul) și nu angajează decît în mică măsură *responsabilitatea* noastră. Greșeala morală, dimpotrivă, considerată ca efect al unei alegeri libere, presupune posibilitatea de a fi *imputată* autorului ei. Totuși, există cazuri (medicină sau diplomație) în care erorile sînt considerate greșeli, ceea ce presupune atunci o datorie* de a nu se înșela.

GUST (lat. *gustus*, acțiune de a gusta)

Facultate de judecare a ceea ce este frumos*, sau facultate de judecare estetică*.

HAZARD (din arabă: *az-zahr*, joc de zaruri)

Filos. Hazardul se definește pe de o parte drept *ceea ce este imprevizibil*, ca un *efect* care nu poate fi explicat printr-o înlănțuire riguroasă și comprehensibilă de cauze și, pe de altă parte, drept *ceea ce se întîmplă fără intenția de a se produce*, cum ar fi *cauza** evenimentelor pe care nu le avem în vedere. Cel mai bun exemplu de hazard, ca efect imprevizibil, este cel al loteriei; exemplul cel mai faimos de hazard drept cauză nonintențională este acela al „nasului Cleopatrei“ care schimbă cursul istoriei. Vom concluziona, împreună cu Bergson, că hazardul este „mecanismul* care se comportă ca și cum ar avea o intenție“.

Epist. Cournot definește hazardul unui eveniment prin întîlnirea fortuită sau *intersecția a două serii de cauze independente* (faptul că trăsnetul se abate asupra mea este efectul a două serii cauzale autonome: ceea ce cauzează căderea trăsnetului nu este cauza prezenței mele în locul unde el se abate). A confunda hazardul și destinul* înseamnă atunci a crede că totul este înlănțuit, a presupune interdependența universală a seriilor cauzale.

Mat. Expresia „legi ale hazardului“ se referă la legile calculului probabilităților.

HEDONISM (gr. *hedonè*, plăcere)

Din punct de vedere istoric, doctrina cirenaicilor și apoi a lui Epicur, care face din plăcere binele* suprem. Apoi, mai general, orice doctrină care face din plăcere norma* activității umane. A se deosebi de eudemonism*.

HERMENEUTICĂ (gr. *hermeneutikè*, artă de a interpreta)

Teol. Metodă de interpretare a textelor vechi.

Filos. Metodă de interpretare a simbolismului religios și mitologic ca producție umană. Mai general, interpretare a fenomenelor considerate în calitate de semne*.

HOLISM (gr. *holos*, care formează un tot)

Concepție despre societate care face ca întregul (corpul social) să prevaleze asupra părților (indivizii), în așa fel încît accentul să fie pus pe un dinamism unitar. Astfel, societățile numite holiste reușesc mai bine decît societățile individualiste* să se integreze într-un ansamblu ierarhic și stabil de elemente diverse, și anume contradictorii. Vezi **comunitate**.

IDEAL (derivat al gr. *idea*, idee, formă)

Idealul, definindu-se drept *ceea ce trebuie să fie*, nu este *niciodată reductibil la real*. El este modelul sau tipul lui exemplar. Idealul este conceptul unei perfecțiuni pe care rațiunea îl *pretinde* și a cărui experiență nu oferă nici un exemplu. În acest sens, un ideal realizat nu mai este un ideal. „Cine își atinge idealul, tocmai prin aceasta îl depășește“ (Nietzsche).

IDEE (gr. *idea*, sau *eidos*; lat. *idea*, formă)

Gen. În sens obișnuit, orice obiect al gîndirii ca gîndire.

Filos. Accepțiile termenului sînt la fel de numeroase ca și concepțiile filosofice. Vom reține: **1.** *sensul platonician*: Ideea este modelul inteligibil al lucrurilor (vezi **Idee platoniciană**); **2.** *la Aristotel*, ideea este formă* (vezi **cauză, suflet, act**); **3.** *la Descartes*, ideile sînt imaginile lucrurilor care există în spiritul nostru atunci cînd le concepem (vezi **intuiție, evidență, obiectiv**); **4.** *în empirism**, pentru Hume, de exemplu: „imagini ale impresiilor în gîndurile și în raționamentele noastre“; **5.** *la Kant*, deosebită de concept*, ideea este ceea ce rațiunea* produce atunci cînd se străduiește să gîndească dincolo de experiența posibilă (vezi **noumen, transcendental**); **6.** *la Hegel*, „ceea ce este adevărat în sine* și pentru sine*“, identitatea conceptului cu obiectivitatea.

Epist. Pentru Claude Bernard, ipoteză ale cărei consecințe trebuie să fie supuse probei experimentale.

IDEE PLATONICIANĂ

Ideea (întotdeauna cu majusculă), în sensul platonician al cuvîntului grec *eidos*, se opune mai întîi lui *doxa*, opinie: opinia*

este particulară, variabilă de la un individ la altul, în timp ce Ideea este *universală, imuabilă*. Astfel, afirmînd de exemplu că ideea de dreptate este *una*, chiar dacă opiniile despre *ce este ea* diferă, Platon se opune relativismului* sofiştilor. *Eidos*-ul este esenţa* lucrurilor, care nu sînt decît manifestări sensibile ale ei. Ea este ceea ce permite să se denumească prin acelaşi nume obiecte diferite: de exemplu, ideea de om este *ceea ce defineşte natura omului* şi ne permite să vorbim despre om chiar dacă în experienţă nu întîlnim niciodată decît oameni particulari. În acest sens, Ideea este faţă de lucruri ceea ce este *genul** faţă de specie. De asemenea, ea este *arhetip**: de exemplu, paturile particulare sînt fabricate de artizan după ideea de pat. Aici, ideea este *regula** care dirijează gesturile sale. Totuşi, Ideea este mai ales *model* sau *paradigmă**: astfel, ideea de egalitate, prin care judecăm că două lucruri sînt egale între ele, se deosebeşte de aceste lucruri. Datorită ei, noi observăm raporturile de egalitate din lumea sensibilă. Ea este criteriu, normă, etalon. Ideea are o validitate generală: ea este imuabilă, există în ea însăşi, separată şi superioară faţă de lumea sensibilă care participă la ea. Vezi **théoria**.

IDENTITATE (lat. *identitas*, derivat de la *idem*, acelaşi)

Gen. Caracteristică a ceea ce este identic, adică asemănător, rămînînd însă distinct.

Log. Principiul identităţii: principiu fundamental al logicii după care „ceea ce este, este; ceea ce nu este, nu este" şi care se enunţă A=A. O propoziţie nu poate fi adevărată şi falsă în acelaşi timp şi sub acelaşi raport, fără să existe contradicţie*.

IDEOLOGIE (gr. *idea*; *logos*: discurs despre idei)

Gen. Termen creat de Destutt de Tracy (1796), care desemnează în secolul al XVIII-lea ştiinţa fenomenelor mentale.

Soc. pol. Pentru Marx, termen care desemnează *sistemul de idei şi de reprezentări ce servesc clasa dominantă*, care nu are nici un fundament ştiinţific şi al cărui scop este de a ascunde contradicţiile societăţii. Astăzi, s-a stabilit folosirea acestui

termen pentru a desemna *orice sistem intelectual care pretinde să furnizeze explicații globale și care regăsește interese mai mult sau mai puțin ascunse.* H. Arendt a arătat că o ideologie se caracterizează în primul rînd prin extrema sa *coerență* și prin modul în care din acest *adevăr strict formal** ea își extrage esența puterii sale. Nefalsificabilă, ea evită întotdeauna proba faptelor. Vezi **falsificabilitate**.

ILUZIE (lat. *illusio*, înșelătorie; *illudere*, a se juca)

Gen. Aparență înșelătoare. Percepție falsă care ia naștere dintr-o interpretare greșită a datelor senzoriale (un baston scufundat pe jumătate în apă este perceput ca fiind frînt). Trebuie așadar să distingem eroarea* și iluzia, deoarece eroarea este efectul unei aprecieri făcute plecînd de la mărturia simțurilor și poate fi risipită în măsura în care sîntem responsabili de ea, în vreme ce iluzia persistă întotdeauna (de exemplu, iluziile simțurilor) fără să ne inducă astfel în eroare.

Crit. Kant numește *iluzie* sau *aparență transcendentală* iluzia produsă de rațiune atunci cînd încearcă să depășească cîmpul experienței și cînd confundă principiile subiective ale cunoașterii, relative la constituția noastră, cu principiile obiective ale lucrurilor în sine*.

IMANENT

Gen. Este imanent unui lucru ceea ce este cuprins în el și nu rezultă dintr-o acțiune exterioară. De exemplu, facultățile omenești sînt imanente omului, în timp ce dezvoltarea lor depinde de educație (acțiune exterioară).

Meta. *Opus tranzitivului*, adjectivul imanent se referă, mai ales la Spinoza, la o cauză în măsura în care aceasta nu este distinctă de efectul pe care îl produce. Astfel, în vreme ce tîmplarul este cauză tranzitivă a scaunului pe care îl confecționează (exterioritate a cauzei și a efectului), Dumnezeu este pentru Spinoza cauză imanentă a lumii (ceea ce înseamnă că Dumnezeu nu este creator al lumii în sens creștin, ci Dumnezeu și natura sînt unul și același lucru, după formula panteismului*). Vezi **creație**.

Crit. *Opus transcendentului.* Kant consideră ca imanente principiile cunoaşterii a căror aplicare rămîne strict cantonată în limitele experienţei posibile. O raţiune care ar încerca să cunoască lucrurile în sine*, şi nu doar fenomenele*, ar recurge la un uzaj transcendent.

IMANENŢĂ (lat. *immanere*, a rămîne [*manere*] în [*in*])

Caracteristică a ceea ce este imanent. *Opusă transcendenţei**.

IMPERATIV (lat. *imperare*, a comanda, a ordona)

Propoziţie care are forma unei porunci. Kant face deosebirea între imperativ ipotetic şi imperativ categoric. Un imperativ este *ipotetic* cînd realizarea a ceea ce este poruncit este supusă unei condiţii: „Dacă vrei să rămîi suplu, practică gimnastica". Mai numim *condiţionale* imperativele ce comandă să faci un lucru care este în realitate *mijlocul* pentru un altul. Imperativele ipotetice sînt imperative *tehnice* (reguli ale abilităţii valabile de exemplu în politică, dar care nu garantează cu necesitate succesul acţiunii) sau *pragmatice* (sfaturi ale prudenţei pe care le urmează cel ce vrea să fie fericit fără să fie sigur că va fi astfel). În schimb, un imperativ este *categoric* din moment ce comandă o acţiune care nu este subordonată ca mijloc nici unei alteia adică un act ce este un *scop în sine*. Or, doar un act moral este pentru Kant *necondiţionat*, şi un scop* în el însuşi. De exemplu, „fii drept" este un imperativ categoric, pentru că ordonă fără condiţie: oricare ar fi circumstanţele şi consecinţele efective ale actului meu, conştiinţa morală îmi comandă să acţionez cu intenţia* de a fi drept. Supunerea la imperativul categoric garantează moralitatea* actului meu care nu depinde decît de voinţa* mea bună, adică de voinţa de a acţiona aşa cum oricare altul ar trebui să acţioneze, indiferent de situaţie. Kant enunţă astfel imperativul unic la care pot fi reduse toate imperativele morale: „Acţionează numai conform acelei maxime prin care să poţi vrea totodată ca ea să devină o lege universală".

IMPLICAȚIE (lat. *implicatio*, împletire)

Relație logică între două propoziții în așa fel încît una o cuprinde pe cealaltă, altfel spus, astfel încît cea de a doua *rezultă în mod necesar* din prima; semnul implicației în logica modernă este $\supset$: a $\supset$ b.

IMPRESIE (lat. *impressio*; *imprimere*, a apăsa pe)

La Hume, desemnează ansamblul *percepțiilor vii* care constituie senzațiile, pasiunile, emoțiile noastre, *în opoziție cu percepțiile slabe*, care sînt ideile*, „imagini șterse ale impresiilor noastre în gîndire".

INCONȘTIENT

Adjectiv care semnifică în general, în mod negativ, „ceea ce nu este conștient". Ca substantiv, inconștientul desemnează ansamblul a ceea ce scapă întru totul conștiinței și, începînd cu Freud, psihismul însuși și realitatea sa esențială, „conștiința care ne informează asupra ei într-o manieră la fel de incompletă precum organele noastre de simț asupra lumii exterioare". Această definiție marchează o ruptură cu concepția clasică, ce identifică psihismul și conștiința.

INDEFINIT

Numește, la Descartes, lucrurile cărora nu le vedem capătul, sau despre care nu putem dovedi că au granițe, dar care nu sînt fără capăt și fără limite, „precum întinderea spațiilor imaginare, ori șirul numerelor". Dacă lumea, de exemplu, poate fi numită „indefinită", Descartes rezervă numele de infinit* lui Dumnezeu (vezi **absolut**), singura Ființă despre care sîntem siguri că nu are margini. Astăzi însă, indefinitul cartesian este numit infinit matematic.

INDISCERNABILE (PRINCIPIUL INDISCERNABILELOR)

Principiu stabilit de Leibniz, conform căruia toate lucrurile din natură, chiar de specie identică*, se disting prin *calități intrinsece* și nu numai prin diferența situării lor în spațiu și în timp.

INDIVID (lat. *individus*, indivizibil)

Epist. Ființă vie indivizibilă, caracterizată prin unitatea sa *organică* și coeziunea *funcțională* a părților, și care se bucură de autonomie în raport cu mediul său.

Mor. Individul se deosebește de persoană*. Individul se definește prin *caracteristicile sale particulare* (naturale sau culturale), în timp ce persoana este subiectul moral considerat ca *oricare altul*, făcînd abstracție de particularitățile sale individuale. Astfel, individul este *subiectul empiric**, sau subiect de fapt, în timp ce persoana este *subiectul de drept*.

INDIVIDUALISM

Doctrină ce atribuie întîietate individului, astfel încît el trebuie înțeles ca mijlocul și scopul oricărei societăți. *Pe plan moral*, aceasta înseamnă exaltarea diferenței pînă la egocentrism; *pe plan politic* înseamnă ruptura cu concepția holistă* a societății, care face să prevaleze întregul asupra părților, pentru a-i substitui o concepție după care societatea, statul și legile să fie puse în serviciul individului, care constituie valoarea supremă; *pe plan economic*, impunerea unei mai mici angajări a statului, pentru a încuraja inițiativa privată; *în sociologie**, explicarea tuturor faptelor prin interacțiunea comportamentelor individuale.

INDIVIDUAȚIE (PRINCIPIU DE)

Ceea ce diferențiază un individ de toți ceilalți indivizi ai aceleiași specii.

INDUCȚIE (lat. *inductio*, acțiune de a conduce spre)

Raționament care constă în *trecerea de la particular la universal*, de la special la general, altfel spus, care *extrage legi generale*

din cazuri particulare. De exemplu, chiar dacă nu am observat niciodată toți corbii, inducem din ansamblul cazurilor particulare al corbilor observați că „toți corbii sînt negri". Astfel, inducția se opune deducției* în măsura în care concluziile sale nu sînt logic necesare (legea generală indusă conform căreia toți corbii sînt negri nu exclude posibilitatea logică a existenței unor corbi albi).

INFERENȚĂ (lat. *inferre*, a duce în)

Operație prin care conchidem o idee din alta. Inferență este *termenul cel mai general* ale cărui cazuri speciale sînt raționament, deducție*, inducție* etc.

INFINIT (lat. *infinitus*, fără limite)

În pofida formei sale negative, infinitul este după Descartes noțiunea pozitivă prin excelență, care *desemnează ființa perfectă în cel mai înalt grad*; „Nu există nimic pe care să îl numesc propriu-zis infinit, decît acel ceva în care din nici o parte nu întîlnesc deloc limite, sens în care numai Dumnezeu este infinit". În acest sens, se deosebește de „indefinit*". Totuși, este sinonim astăzi cu *indefinit*, în *matematică* (o cantitate infinit de mică este o cantitate mai mică decît orice cantitate dată).

INIMĂ (opusă rațiunii)

O întreagă tradiție spirituală definește inima, începînd de la Meister Eckhart, ca „piscul ascuțit al sufletului". Pentru Pascal, ea este, înainte de toate, *o facultate a iubirii*. Ea poate să se întoarcă spre lucrurile din lume (concupiscență) sau spre Dumnezeu („Dumnezeu sensibil inimii") conform propriei sale logici, diferită de cea a spiritului. Cu toate acestea, ea este deopotrivă *facultate de cunoaștere*: ceea ce nu cunosc nici prin mărturia simțurilor, nici prin rațiune, pot să înțeleg prin intermediul inimii. Într-adevăr, Pascal și janseniștii consimt să numească „adevărate" adevărurile indemonstrabile și care nu își dobîndesc certitudinea nici din experiență. Rațiunea*, facultate de cunoaștere discursivă, nu mai este aici decît facultatea de a conchide: inima, denumită în acest caz *facultate de cunoaștere intuitivă*, este cea care înțelege primele

principii şi cunoaşte cu o certitudine deplină ceea ce raţiunea ar încerca în zadar să dovedească. *Inima persuadează acolo unde raţiunea nu poate să convingă.*

INSTINCT (lat. *instinctus*, excitaţie, impuls)

Răspuns înnăscut şi *infailibil* la un *stimul exterior* şi care asigură o adaptare spontană la mediu. Această supunere fiind automată şi involuntară, însăşi ideea unei transgresiuni a instinctului este contradictorie. Nu transgresăm decît ceva interzis, adică ceva a cărui supunere este contingentă*, şi nu absolut necesară. Instinctul *se deosebeşte în definitiv de inteligenţa* care inventează pentru a se adapta *şi de reflex,* care, deşi înnăscut, nu permite obligatoriu o adaptare care să ajungă la satisfacerea unei funcţii biologice (suptul, de exemplu, este un reflex la sugar, dar nu un instinct precum la viţelul care, de la naştere, se îndreaptă către ugerul vacii). Putem afirma că omul nu are instinct, întrucît, contrar animalului, poate alege oricînd să se sinucidă, să nu mănînce cînd îi este foame, sau chiar să amîne de-a dreptul satisfacerea dorinţelor sale.

INTELECT (lat. *intendere*, a se îndrepta spre, a fi atent la)

Gen. Facultate de a înţelege, de a sesiza prin inteligenţă. Astăzi utilizăm mai degrabă termenul de inteligenţă decît pe cel de intelect.

Crit. Kant deosebeşte sensibilitatea, cunoaştere prin simţurile prin care ne sînt date obiecte, de intelect, facultate a regulilor ce permit coordonarea acestui divers sensibil şi gîndirea lui (vezi **categorie**). Totuşi, el deosebeşte, în plus, intelectul de raţiune*: „Dacă intelectul poate fi definit ca facultatea unităţii fenomenelor cu ajutorul regulilor (sau facultate de a judeca), raţiunea este facultatea unităţii regulilor intelectului sub principii*". Vezi **judecată**.

INTELIGIBIL (lat. *intellegibilis*, care poate fi înţeles)

Opus sensibilului*. Care ţine doar de inteligenţă, de intelectul pur. Originea acestei opoziţii se găseşte la Platon, care

distinge între *ceea ce doar inteligența poate percepe* (Ideile* care constituie lumea inteligibilă) şi ceea ce sesizează simțurile (aparențele sensibile care constituie lumea sensibilă). Vezi **fenomen, noumen**.

INTELIGIBILITATE

Caracteristică a ceea ce este inteligibil*. Vezi **Idee platoniciană**.

INTENȚIE (lat. *intentio*, acțiune de a întinde)

Gen. Fie *proiect* (intenție de a face ceva), fie *scop* (țel pe care ne propunem să-l atingem, rațiune a unui act, vizare).

Mor. *Hotărîrea* de a acționa pentru a face ceva care indică intenția este morală* din moment ce manifestă *voința de a acționa din datorie**, făcînd abstracție de orice interes*.

INTENȚIONALITATE

Acest termen de origine scolastică a fost reluat de Husserl pentru a desemna particularitatea esențială pe care o are conştiința de a fi întotdeauna conştiință* *de* ceva, adică de a viza întotdeauna un obiect prezent sau posibil.

INTERES (lat. *interest*, importă)

Desemnează ceea ce este *util* unui individ (interesul personal), sau ansamblul de interese comune ale diferiților indivizi care alcătuiesc o societate (interesul general care nu este deci suma intereselor perticulare). Moralele interesului, numite utilitariste, definesc Binele prin util, pe cînd morala formală a lui Kant apreciază moralitatea unui act prin intenția* dezinteresată a agentului şi nu prin consecințele sale efective. În acest sens, datoria* exclude preocuparea pentru ceea ce este util sieşi, chiar dacă uneori obligația* morală şi interesul coincid.

INTERSUBIECTIVITATE

Relație reciprocă între conştiințe prin care, pe de o parte, ele se constituie ca subiecți*, iar pe de altă parte, prin care se

edifică un spațiu comun sau se schimbă puncte de vedere diferite. Această intersubiectivitate oferă lumii densitatea sa, îmbogățind-o cu dialogul fiecăruia cu oricare altul, cu discuția între subiecți* în care se exprimă o exigență de obiectivitate*.

INTUIȚIE (lat. *intuitus*, ocheadă, privire)

Gen. Sesizare *directă și imediată* (adică fără raționament) a unui obiect de către spirit, în așa fel încît, cum o arată Descartes, cunoștința care rezultă din ea este incontestabilă. Astfel, pe de o parte, intuiția este întotdeauna *intuiție intelectuală* și, pe de altă parte, ea este întotdeauna o *intuiție adevărată*, pentru că un spirit nu poate sesiza niciodată în mod imediat decît ceea ce i se oferă cu claritatea și distincția depline ce caracterizează ideea adevărată. Conform metodei carteziene, intuiția este *sesizare a indubitabilului, a evidenței* care rezistă îndoielii*: intuiția este atunci viziune rațională a ideilor clare și distincte. În acest sens, intuiția, apercepție imediată, printr-un act unic al spiritului (*uno intuitu*), a relației între consecvent și principiu, se deosebește de deducție*, care procedează prin inferențe, cu toate că întreaga rigoare a unui *raționament* depinde, pentru Descartes, de efortul metodic întreprins pentru a reduce inferențele la *un șir neîntrerupt de intuiții*.

Crit. Pentru Kant, *modalitate* în care cunoașterea se poate raporta imediat la obiecte și *mijloc* prin care gîndirea ajunge la ele. Este vorba aici, mai întîi, de *sensibilitate** în calitate de capacitate de a ne da obiecte, care *ne furnizează intuiții*. Apoi, este vorba de intelect*, prin care aceste obiecte date de intuiție sînt gîndite și prin care vin conceptele*. Or, deși Kant *deosebește intuiția de concept*, amintește imediat că, fără *unirea lor*, nu ar fi posibilă pentru noi nici o cunoaștere. Căci intelectul nu poate avea intuiția din nimic (el nu poate gîndi decît obiectele intuiției), nici simțurile nu pot gîndi nimic (ele nu pot decît să ofere obiecte susceptibile de a fi cunoscute). Astfel, *nu există intuiție intelectuală* deoarece intelectul omenesc nu poate gîndi nimic care să nu fie dat *mai întîi* prin simțuri. Acesta e motivul pentru care conceptele trebuie să fie făcute sensibile, să fie unite cu

obiectul dat în intuiție (fără de care conceptele sînt *goale*), iar intuițiile să fie făcute inteligibile, fiind subordonate conceptelor (fără de care ele sînt *oarbe*).

INTUIȚIE METAFIZICĂ

Bergson definește intuiția ca un fel de *simpatie* spirituală, prin care ne transpunem în interiorul unui obiect, pentru a sesiza ceea ce inteligența nu poate să exprime. În timp ce intuiția este în mod esențial metaforică (ea ne transpune în inima lucrurilor) și aprehendează realul *din punctul de vedere al calității*, fără medierea nici unui concept, inteligența traduce realul în mod simbolic prin concepte care reprezintă calitatea în mod cantitativ. Or, un simbol este mai degrabă înțeles decît perceput. Astfel, inteligența înțelege timpul* simbolizîndu-l spațial sau numeric, în timp ce doar intuiția percepe durata*. Gîndirea simbolică se mulțumește cu o reprezentare abstractă a realului pe care simplitatea sa o face maleabilă, în timp ce *intuiția metafizică merge la sursa realului*.

IPOTETIC

Log. Sinonim condiționalului*.

Mor. Vezi **imperativ ipotetic**.

IPOTETICO-DEDUCTIV

Mat. Desemnează metoda care constă în *deducerea consecințelor non-contradictorii din ipoteze* luate ca punct de plecare* și de care nu ne procupăm să aflăm dacă sînt adevărate din punct de vedere material. În acest sens, spunem că matematicile sînt un sistem ipotetico-deductiv.

Epist. Desemnează, mai general, raționamentul care constă în deducerea dintr-o ipoteză a consecințelor ce pot fi supuse unei verificări experimentale.

IPOTEZĂ (gr. *hypothésis*, ceea ce se află dedesubt)

Gen. Supoziție, afirmarea posibilității unui fapt.

Mat. Propoziție folosită ca dat al unei probleme sau pentru demonstrarea unei teoreme. Vezi **postulat.**

Epist. În științele naturii, explicație a unui fenomen, pe care îl admitem provizoriu înainte de a-l supune unui control experimental. Vezi **experiment**.

IRAȚIONAL

Desemnează ceea ce depășește rațiunea și pe care ea nu îl poate înțelege. Ceea ce nu este inteligibil*. De exemplu, pentru Pascal, adevărurile credinței pe care rațiunea nu le înțelege. În domeniul *cunoașterii, se opune raționalului.* Trebuie deosebit de nesăbuință, care desemnează ceea ce rațiunea nu ajunge să stăpînească în domeniul acțiunii (cum ar fi efectele furiei).

IRONIE (gr. *eironeia*, act de a interoga simulînd ignoranța)

Desemnează ignoranța simulată a lui Socrate care, în dialogurile cu interlocutorii, îi îngăduie să nu răspundă, ci să întrebe. Pentru Aristofan, este vorba de un act negativ al lui Socrate, ironia sa nefiind decît mijlocul abil de a se sustrage întrebărilor: o dată cu Platon, ea este înțeleasă mai degrabă ca instrument privilegiat al maieuticii*.

ISTORIE

Gen. Termen echivoc care desemnează în același timp *povestirea trecutului uman* și *însăși realitatea istorică*, cursul evenimentelor. În acest din urmă sens, istoria se deosebește de simpla evoluție, căci ea presupune *mai mult decît o schimbare*. Un copac, de exemplu, poate crește sau un fluture se poate metamorfoza, dar ei nu au istorie în măsura în care *istoria presupune conștiința unei schimbări* și posibilitatea, pentru cel care se schimbă, de a-și reprezenta finalitatea evoluției sale, făcînd din prezent sensul trecutului și din viitor sensul prezentului. Cît privește povestirea, ea încetează să fie legendară, pentru a deveni științifică, din moment ce vrea *să explice* și nu doar să *istorisească*, mulțumindu-se să culeagă anecdote pitorești.

Filos. *Filosofiile istoriei* pun problema scopului urmărit de oameni în istorie şi postulează, în acelaşi timp, că istoria oamenilor este cea a libertăţii lor. Or, deşi cunoaşterea scopului permite, în schimb, înţelegerea coerenţei procesului istoric, pare mai dificil de conciliat dublul postulat al raţionalităţii istorice şi al dezvoltării libertăţii. Aceasta este *aporia de care se loveşte orice filosofie a Istoriei*. Într-adevăr, dacă este posibil să se desprindă dinainte o coerenţă istorică, atunci totul se petrece ca şi cum Istoria ar fi deja făcută, astfel încît însăşi ideea de libertate umană ar fi negată. Şi invers, dacă presupunem că oamenii sînt liberi, atunci este imposibilă sesizarea sensului unei Istorii pe care oamenii o fac „fără a cunoaşte istoria pe care ei o fac" (R. Aron).

ISTORICISM

Doctrină conform căreia toate producţiile spiritului omenesc (drept, morală, religie etc.) sînt relative la condiţiile istorice ale apariţiei lor, ceea ce implică faptul că *nici o valoare, nici un adevăr nu sînt universale şi atemporale* şi că toate trebuie explicate ca produse ale istoriei.

IUBIRE DE SINE

Putem deosebi, la fel ca Rousseau, între amorul-propriu* şi iubirea de sine. Aceasta din urmă este un *sentiment natural şi prereflexiv* pe care îl posedă oricine îşi vrea binele, făcînd cît mai puţin rău posibil altuia. Este deci *dorinţa de a se conserva, care este moderată de compasiune*, definită drept capacitate naturală de a fi afectat de suferinţele altuia. Îmi repugnă să-l văd pe altul suferind, căci îmi imaginez că pot suferi ca el. Dimpotrivă, amorul-propriu este un *sentiment reflectat*, ce rezultă din comparaţiile la care incită viaţa socială şi îl determină pe fiecare să facă mai mult caz de sine decît de ceilalţi.

ÎNDOIALĂ (lat. *dubitare*, a oscila între două lucruri, a ezita)

Îndoială sceptică. Se consideră îndoială sceptică îndoiala definitivă pe care o practică adepţii şcolii greceşti a lui Pyrrhon, care se pronunţă pentru imposibilitatea de a afirma ceva cu

certitudine din cauza imposibilității în care ne aflăm de a demonstra ceea ce demonstrăm (regresie la infinit*). Înțelepciunea pyrrhoniană face din suspendarea judecății (épochè*) instrumentul fericirii noastre, în măsura în care starea de indiferență indusă de practicarea ei este întotdeauna preferabilă nefericirii unui spirit animat de o dorință vană de cunoaștere.

Îndoială metodică sau carteziană. O dată cu Descartes, îndoiala nu mai este un scop în sine, ci un mijloc în vederea unui scop. Descartes se îndoiește pentru a nu se mai îndoi; el se folosește de îndoială ca de un instrument de cunoaștere. Întrucît putem fi siguri de ceva și să ne înșelăm, Descartes se îndoiește de ceea ce consideră drept cert pentru a controla consistența și întemeierea a ceea ce admite ca adevărat. Astfel, este adevărat nu doar acel lucru de care sînt sigur, ci ceea ce rezistă îndoielii, ceea ce este indubitabil.

ÎNNĂSCUT (lat. *innatus*, născut, înnăscut)

Gen. Sinonim cu *congenital* (ceea ce organismul aduce de la naștere); se opune lui dobîndit*.

Meta. Desemnează ceea ce constituie însăși natura spiritului, în opoziție cu ceea ce este primit din experiență, adică a cărui sursă este empirică*. Aici, opoziția dintre înnăscut și empiric o reia pe cea dintre *a priori** și *a posteriori**. Empiriștii* numesc *ineism* doctrinele cărora ei li se opun și care admit ceva înnăscut în spirit.

ÎN SINE

Gen. Ceea ce este un lucru în propria sa natură.

Filos. În-sinele este la Hegel realitatea care nu este încă revelată ei înseși (se opune lui pentru sine*). Existențialiștii reiau această expresie pentru a desemna ceea ce este opac lui însuși, ceea ce este lipsit de conștiință, incapabil de a fi oglindă pentru sine însuși, lucrul*.

ÎN SINE ŞI PENTRU SINE

Desemnează în filosofia lui Hegel ultima etapă a mişcării dialectice* a Spiritului, în care acesta este deplin conştient de sine, moment final al Cunoaşterii absolute.

ÎNȚELEPCIUNE (lat. *sapientia*; de la *sapire*, a avea gust, a cunoaşte)

La origine, *sophia* înseamnă în greacă cunoaştere (vezi **filosofie**). Totuşi, *sapientia* înseamnă în latină atît *ştiință* (traducere literală a termenului *sophia*), cît şi „stăpînire de sine" (înțeleptul reprezentînd atunci *idealul de om complet care își exersează virtutea* în sens stoic). Deşi înțelepciunea desemnează încă uneori în epoca clasică „o perfectă cunoaştere a tuturor lucrurilor pe care omul le poate şti" (Descartes), termenul îşi pierde puțin cîte puțin sensul teoretic, pentru a semnifica astăzi, în sensul cel mai general însă şi cel mai slab, doar *prudență*.

JUDECATĂ (lat. *judicium*, judecată, facultate de a judeca)

Filos. *Facultate de a gîndi*, judecata este mai întîi putința de a deosebi adevărul de fals, care poate să se exerseze bine sau rău, după cum o utilizăm în mod metodic sau spontan. Aşa cum aminteşte Descartes, dacă este în mod natural „egală la toți oamenii" în calitate de facultate, majoritatea o utilizează în mod eronat, cele două cauze principale ale erorii fiind ideea preconcepută (prejudecata) şi precipitarea judecății. Deosebim aici judecata ca facultate sau capacitate (sinonim cu *bun-simț** şi cu *rațiune**) de judecata ca act efectiv, deci ca efect al exercitării acestei facultăți.

Log. Actul de a afirma despre un atribut că aparține sau nu aparține unui subiect. Judecățile se exprimă în propoziții.

Crit. Kant, definind judecățile ca acte ale *intelectului*, identifică uneori intelectul* cu *facultatea de a judeca*, adică de a *stabili relații gîndind particularul în general*. Or, atunci cînd generalul (regulă, principiu, lege) este dat, operația care constă în extragerea unui caz particular se numeşte *judecată determinativă*. Dimpotrivă, *judecata reflexivă* este actul care

constă în a descoperi regula generală, legea sau principiul universal la care se raportează un caz particular dat.

Mor. Judecata morală trebuie deosebită de judecata logică.

JUDECATĂ ANALITICĂ ŞI SINTETICĂ

Kant deosebeşte între judecăţi analitice şi sintetice. *Într-o judecată analitică.* ceea ce este spus în predicat este deja conţinut în conceptul subiectului. O astfel de judecată nu ne aduce deci nimic noi; de exemplu, „oricare cerc are un centru“: predicatul (centru) este obţinut printr-o simplă analiză a esenţei subiectului (cerc). Ea nu necesită verificare* experimentală, ci este întotdeauna adevărată *a priori**. Dimpotrivă, *judecăţile sînt sintetice* atunci cînd ne învaţă ceva, adică atunci cînd nu putem extrage predicatul prin simpla analiză a subiectului: judecăţile matematice sînt *sintetice a priori* (7 + 5 = 12), judecăţile de experienţă („toate corpurile sînt grele“) sînt *sintetice a posteriori**.

JUSTIŢIE (lat. *justitia*, conformitate cu dreptul, sentiment de echitate)

Gen. Termen care cunoaşte un număr mare de accepţii: într-adevăr, trebuie mai întîi să distingem *justiţia ca instituţie* de fapt (drept* pozitiv) de *justiţia ca şi conformitate cu dreptul* natural* sau *raţional.* Justiţia instituţie poate conduce în mod nedrept o societate dată: ceea ce este legal* nu este obligatoriu legitim*. Or, justiţia mai poate fi definită ca *echitate**, adică nu doar drept conformitate cu dreptul, ci ca aplicare justă a regulii generale la cazul particular: ea este atunci însăşi virtutea celui ce judecă.

Dr. *Instituţia judiciară*, compusă din instituţii publice (tribunale, ...) şi din indivizi, a cărei funcţie socială este de a aplica dreptul* pozitiv.

Mor. Dacă dreptul pozitiv poate fi injust, trebuie să deosebim legalitatea* de legitimitate*. Justiţia se defineşte atunci mai degrabă ca respectare şi garantă a demnităţii* umane. Vezi **moralitate**.

Filos. Aristotel defineşte dreptatea ca acea virtute civică sau „dispoziție de a efectua acțiuni care produc şi conservă fericirea pentru o comunitate politică". Or, perfecțiunea dreptății este atunci echitatea*, care se preocupă mai mult de spiritul legii decît de litera ei. Adevărata dreptate poate astfel modifica regula generală pentru a-i substitui un decret. Ea este deci, în esența ei, corectivă. Vezi **justiție distributivă**.

JUSTIȚIE COMUTATIVĂ

Pentru Aristotel, dreptatea, în măsura în care se supune principiului egalității aritmetice. Justiția comutativă conduce economia în care fiecare termen al schimbului trebuie să fie exact de o valoare egală. Vezi **justiție distributivă.**

JUSTIȚIE DISTRIBUTIVĂ

Contrar justiției comutative, justiția distributivă nu este aritmetică, ci *geometrică*. Ea este adevărata dreptate, căci este singura *echitabilă*, aplicînd *principiul proporționalității*. Ea îl tratează pe fiecare relativ la particularitățile sale şi nu ca pe oricare altul. De exemplu, ea pretinde să se dea mai mult săracului decît bogatului şi să se ceară bogatului mai mult decît săracului. Astfel, TVA-ul ține de justiția comutativă prin impunerea aceleiaşi taxe tuturor: pentru această justiție aritmetică, 1=1, ceva = ceva. Dimpotrivă, impozitul pe venit ține de justiția distributivă, făcîndu-l pe fiecare să plătească în funcție de ceea ce cîştigă: pentru această justiție geometrică 1/2=3/6. La fel, ea este cea care distribuie funcțiile publice după merite. În acest sens, putem deosebi *sfera economică*, unde domneşte principiul egalității aritmetice, de *domeniul activității politice*, unde echitatea necesită triumful justiției distributive.

LEGALITATE (lat. *legalis*, relativ la legi)

Dr. Conformitate cu dreptul* pozitiv. A se distinge de legitimitate*.

Mor. La Kant, simplă conformitate exterioară cu legea morală. Or, faptul că un act este conform cu datoria nu implică

moralitatea* lui. Într-adevăr, moralitatea unui act presupune ca el să fie realizat *din* datorie, adică din intenția de a acționa din pur respect pentru legea morală, și nu doar *în acord cu* datoria*.

LEGE (lat. *lex*, lege)

Epist. *Legile științifice* instituie între fapte* raporturi *măsurabile*, *universale**, *necesare**, care autorizează previziunea*. Vezi **determinism**.

Mor. Legea morală* este regula normativă dictată omului de rațiunea* sa practică. Ea enunță principiul acțiunii universale și obligatorii* la care trebuie să-și conformeze actele orice ființă rațională pentru a-și realiza autonomia*. Vezi **datorie**, **imperativ**.

Filos. pol. *Legea civilă* este regula sau ansamblul de reguli coercitive stabilite de autoritatea suverană dintr-o societate. Vezi **drept pozitiv**. *Legea naturală vezi* **drept natural.**

LEGITIMITATE

Caracterizează ceea ce este *întemeiat pe rațiune sau în acord cu dreptul* natural*. În acest sens, „legitim" spune mai mult decît „legal": astfel, o lege este dreaptă cînd ea face legal (autorizează) ceea ce este legitim și ilegal (interzice) ceea ce este nelegitim; nedreaptă dacă ea face legal ceea ce este nelegitim și ilegal ceea ce este legitim.

LIBERTATE (lat. *libertas*, stare a omului liber)

Gen. Libertatea, în sens inițial, *se opune servituții* și se definește atunci în mod negativ drept *absența constrîngerii exterioare*. Numim de obicei *libertate fizică* faptul de *a acționa fără obstacole* sau de a urma în mod firesc legile ce corespund propriei naturi, cum ar fi cazul unei plante care se dezvoltă fără tutore. Aplicată omului, această expresie pare inadecvată atunci cînd desemnează *doar posibilitatea materială de a acționa*. Căci, pentru ca un om să fie liber, trebuie nu numai să poată din punct de vedere material, ci să și *vrea*: omul poate întotdeauna să-și interzică să facă ceea ce poate să facă.

Mor. Stare a unei ființe care *se decide la capătul reflecției*, în cunoștință de cauză, să facă binele sau răul. Libertatea, în sens moral, caracterizează omul în calitate de *ființă responsabilă**. Astfel, Kant deosebește *voința* liberă*, ce presupune ca cel ce acționează să știe ce vrea și să acționeze în conformitate cu motivele la care subscrie, de *arbitrarul* ce nu presupune existența rațiunii. *Libertatea morală* înseamnă deci *autonomie**, supunere la legea rațiunii (putința de a se determina prin sine) și nu subordonarea față de înclinațiile sensibilității*. Totuși, libertatea pare să se confunde aici cu Rațiunea. Descartes, dimpotrivă, considera că libertatea se manifestă deja în orice *act de alegere*, deosebind astfel *libertatea luminată* (care știe ce vrea) de *libertatea indiferenței* (definită ca nehotărîre a voinței cu privire la obiectele sale). Întotdeauna putem să alegem între două soluții, chiar dacă sîntem indiferenți. Pentru Descartes, *libertatea nu înseamnă deci întotdeauna responsabilitate, ci în special liber arbitru* care, pe treapta sa cea mai de jos, se definește ca simplă putință de a acționa fără nici un motiv sau fără altă cauză decît însăși existența acestei putințe de a alege în mod arbitrar.

LIBERTATE NATURALĂ ȘI LIBERTATE CIVILĂ

Numim *libertate naturală* exercițiul liber **al** puterii noastre. Or, fiecare nu poate face (nu trebuie să facă) tot ceea ce poate să facă (tot ce este capabil să facă din punct de vedere material) întrucît folosirea liberă a forței conduce la starea de război. Situația în care orice om își exercită libertatea naturală fără a întîlni alte limite decît forțele exterioare care i se opun se numește *anarhie*. Libertatea dorinței, sau permisiunea, este o libertate mereu agitată, ce riscă fără încetare să fie mărginită de puterea altor dorințe. Aceasta pentru că adevărata libertate este *libertatea civilă*, garantată de legea* care îi determină întrebuințarea și nu libertatea amenințată de puterile care o mărginesc. Ea nu se poate defini ca absență a legii, ceea ce ar fi în contradicție cu însăși existența unei societăți, ci doar ca *absență a constrîngerilor considerate nelegitime*. *Libertatea* mea este cea a oricărei ființe raționale: este cea a cetățeanului* și se exercită în limitele legilor

ce au drept scop apărarea drepturilor* universale. Limitarea libertății naturale este astfel condiția pentru exercitarea libertății civile a oamenilor care trăiesc în societate.



LOGICĂ (gr. *technè logikè*, artă sau știință de a raționa)

Gen. Studiu al operațiilor prin care spiritul încearcă să elaboreze raționamente coerente (noncontradictorii) și stabilirea regulilor de construcție cărora trebuie să li se supună aceste raționamente pentru a fi valide* sub aspectul formei, sau în mod formal adevărate. *Logica numită formală* sau *clasică* a fost mai întîi sistematizată de Aristotel. Obiectul ei este fixarea condițiilor de validitate* formală a unei demonstrații fără să se preocupe de adevărul* material al propozițiilor care o compun.

Log. *Știință a validității* inferențelor**, adică a oricărei operații care constă în derivarea unei propoziții pornind de la una sau mai multe propoziții antecedente, în baza anumitor reguli operatorii. *Logica modernă* este formalizată sau algoritmică; ea se numește *logică simbolică*, pentru a o deosebi de logica clasică a lui Aristotel, în care raționamentele (silogisme*) se enunță încă după gramatica obișnuită a limbii grecești. Modernii și contemporanii (de la Leibniz la Russell) descoperă avantajul logic al unui limbaj artificial care permite exprimarea, fără echivocitatea proprie limbilor naturale, a structurilor universale ale gîndirii.

LOGOS

Gen. Acest cuvînt grecesc semnifică în același timp *discurs* și *rațiune*. Ulterior, *logos* desemnează discursul întemeiat pe rațiune și argumentat, care se supune probei discuției în scopul de a fi valabil în mod universal, care se validează și se legitimează răspunzînd oricărei obiecții. Este opus în acest caz lui *mythos* (mit*), precum la Platon. Mai tîrziu, *logos* desemnează nu atît ordinea discursului rațional, cît ordinea lumii înseși, în măsura în care este guvernată de un principiu superior de organizare rațională, precum la stoici. Este opus în acest caz ideii de haos, de dezordine. Stoicii numesc uneori *logos universal* divinitatea

supremă care conduce universul sau Rațiunea ce guvernează lumea şi se regăseşte în fiecare dintre părțile ei. Astfel, ei sînt primii care postulează existența unei rațiuni universale prezente deopotrivă în fiecare om şi în toți.

LUCRU

Gen. Tot ceea ce admitem că există.

Meta. Pentru Kant, „lucrul în sine" subzistă independent de subiectul care şi-l reprezintă. Neputînd fi obiectul vreunei experiențe, el nu este obiect al cunoaşterii.

Mor. *Lucrul* se opune *persoanei*. El se defineşte ca un mijloc, iar persoana ca un scop. Astfel, valoarea sa este prețul său: el poate fi posedat şi schimbat. Dimpotrivă, persoana este inalienabilă, nu are preț, ci o demnitate*.

LUME (lat. *mundus*, lume)

Gen. În primul rînd, desemnează un *sistem bine ordonat*. Apoi, pur şi simplu *Pămîntul*. În sfîrşit, *întregul Univers*.

Meta. *Totalitatea a ceea ce există în spațiu şi timp*. Pentru Kant, lumea este una dintre cele trei *Idei ale rațiunii pure* (precum sufletul şi Dumnezeu). Într-adevăr, Ideea de lume depăşeşte domeniul oricărei experiențe posibile, astfel încît putem afirma deopotrivă că lumea este finită sau infinită. Vezi **antinomie.**

Exist. Orizont de *sens* pentru conştiință. Lumea este mai întîi pentru om *orizontul acțiunii sale*, înainte de a fi obiect de cunoaştere: el este în lume, şi nu în fața lumii.

LUMINĂ NATURALĂ (lat. *lumen naturalis*)

La Sf. Toma, rațiunea care purcede din Dumnezeu şi iluminează spiritul omenesc. La Descartes, sinonim cu rațiune, facultate de cunoaştere înnăscută în fiecare om şi dată de Dumnezeu.

M

MAIEUTICĂ (gr. *maieutiké*, artă de a moşi)

Socrate fiind fiul unei moaşe, maieutica, artă de a moşi, desemnează metaforic procesul dialectic* prin care filosoful ajunge să scoată spiritele din toropeala lor obişnuită, punîndu-le întrebări incomode care le obligă să *reflecteze*. Deoarece adevărul nu survine decît prin acest *exercițiu* dificil al unei gîndiri ce încearcă să se întemeieze, să se legitimeze printr-o riguroasă *întoarcere asupra ei înseşi*, şi nu prin intermediul vreunei revelații exterioare, Socrate nu este un învățător, ci un psichagog, care trezeşte suflete sau „moşeşte spirite". Vezi **reminiscență**, **ironie**.

MAJORĂ (lat. *major*, mai mare)

Majora desemnează, într-un silogism*, premisa care conține termenul ce va fi predicatul concluziei.

MATEMATICĂ (gr. *mathèma*, ştiință)

Orice ştiință al cărei obiect este numărul, ordinea sau întinderea.

MATEMATIZARE

Epist. *Extindere a metodei şi a modelelor matematice* la studiul fenomenelor ce sînt obiectul altor ştiințe, precum ştiințele naturii şi ale vieții, sau chiar ştiințele umane. Astfel, întrbuințarea statisticii în sociologie ilustrează într-adevăr în ce constă matematizarea unei discipline care încearcă să cîştige în rigoare şi în precizie.

Filos. *Matematizarea universului* permite să-l concepem pe acesta ca o carte „scrisă în limbajul matematic" astfel încît să fie posibil, după Galilei, să-l înțelegem prin intermediul caracterelor acestui „limbaj", anume figurile geometrice. Sinonim cu „geometrizarea spațiului".

MATERIAL (lat. *materialis*; de la *materia*, materie)

Meta. Sinonim cu fizic şi opus spiritualului.

Log. Vezi **adevăr material, cauză (materială)**.

MATERIALISM

Filos. Doctrină conform căreia nu există altă substanță decît materia. Acest termen apare în secolul al XVII-lea şi este reluat de Leibniz, care îl opune idealismului* (cele mai bune exemple ale acestor două doctrine fiind, după el, Epicur pentru materialism şi Platon pentru idealism).

Filos. pol. *Materalism istoric*: termen creat de Engels pentru a desemna doctrina lui Marx, conform căreia faptele materiale (economice) constituie cauza determinantă a totalității fenomenelor istorice şi sociale.

MATERIE (lat. *materia*, materie, principiu al lucrurilor)

Meta. Este opusă formei. Pentru Aristotel şi scolastici, materia este *potență**, pe care forma o actualizează*. Astfel, marmura (materie) poate deveni coloană sau statuie, forma fiind principiul care organizează şi determină materia, iar întregul concret, statuia, fiind un compus al materiei şi al formei. Vezi **cauză**.

Filos. Descartes identifică materia cu *întinderea* care se pretează calculului rațional, şi nu cu consistența, greutatea şi culoarea unui lucru, ce nu sînt decît calități* secunde care ne ating simțurile. Vezi **matematizare**.

Crit. Kant numeşte materie a unui fenomen* „ceea ce în fenomen corespunde senzației“ şi este dat *a posteriori**, spre deosebire de forma* sa. Vezi **intuiție**.

Mor. Materia unui act este îndeplinirea efectivă a acestui act, făcîndu-se abstracție de intenția* agentului. Prin opoziție cu forma unui act (intenția care îl motivează), în conformitate cu care Kant defineşte moralitatea* acestuia. Vezi **datorie**.

Log. Materia unui raționament sau a unei simple propoziții se deosebeşte de forma lor. De exemplu, termenii „copac“ şi „stejar“ constituie materia propoziției „toți stejarii sînt copaci“, în vreme ce forma sa este cea a oricărei propoziții universal afirmative de tipul „Orice A este B“. Astfel, propoziția „toți oamenii sînt muritori“ are aceeaşi formă ca propoziția precedentă, chiar dacă materia sa este diferită. Vezi **adevăr material**.

MAXIMĂ (lat. medievală, *maxima*, sentință generală)

La Kant, *principiu subiectiv** al unei conduite care enunță cum anume vrea agentul să acționeze. O maximă nu este așadar cu necesitate morală: pentru a acționa din datorie*, trebuie ca maxima acțiunii mele să poată deveni universală, ca ea să-mi prescrie ceea ce *oricare altul trebuie* să facă, și nu doar ceea ce *eu* vreau să fac.

MECANICISM

Gen. Sinonim cu *mașină*. În mod metaforic, desemnează orice feluri de procese (biologice, psihologice, logice).

Filos. Desemnează doctrina lui Descartes în măsura în care *se desparte de explicația finalistă** a fenomenelor proprie fizicii aristotelice, *concepînd materia ca o întindere strict geometrică*. În consecință, natura nu mai este gîndită drept însuflețită de vreun principiu ascuns numit „suflet*". Astfel, mecanicismul cartesian este *dualist** întrucît presupune eterogenitatea radicală existentă între *res extensa* (lucru întins sau materie) și *res cogitans* (lucru cugetător sau spirit). Principiul inerției, care susține că nici o ființă nu este în mișcare dacă nu este determinată de o forță exterioară, se aplică întregii naturi, deci și corpurilor vii, guvernate de *aceleași legi ale mișcării* precum corpurile inerte și reduse la proprietățile fizico-chimice ale materiei. În acest sens, concepția mecanicistă asupra viului este opusă concepțiilor vitaliste*. Pentru ea, *orice fenomen este mecanic*, adică *determinat de condiții antecedente invariabile*, și nu de o finalitate internă sau imanentă*.

MEMORIE (lat. *memoria*, memorie, amintire)

Gen. Conștiință prezentă a unei experiențe trecute.

Filos. Ca să existe amintire a unui lucru, este necesar ca un lucru să fi fost mai întîi perceput în trecut, astfel încît această percepție să fie păstrată fără să se șteargă sub forma unei *urme mnemonice*. Cu toate acestea, nu este suficient ca această urmă să fie reactivată pentru a exista o amintire; mai trebuie ca sufletul să nu ia această reactivare drept o primă impresie sau percepție

nouă, ci să recunoască, în impresia prezentă, amintirea unei impresii trecute. Descartes deosebeşte astfel între *reminiscenţă*, ca amintire a unei percepţii vechi nerecunoscute ca atare şi pe care conştiinţa o ia drept o creaţie originală, şi memorie, drept *conştiinţă reflectată a amintirii*. Această distincţie o regăseşte pe cea dintre conştiinţa spontană şi conştiinţa* reflectată.

MEMORIE PURĂ (memorie-amintire)

Bergson deosebeşte memoria pură sau memoria-amintire de memoria-obişnuinţă. Această distincţie se verifică în cazul învăţării unei lecţii. Învăţ pe de rost recitind lecţia şi *repetiţia* lecturilor *produce o obişnuinţă** ce rezultă dintr-o memorie inteligentă, întrucît este selectivă, care *uită* accidentalulpentru a nu reţine decît esenţialul, şi orientată întrutotul spre imperativele eficacităţii acţiunii: trebuie să ştiu pentru mîine lecţia *aşa cum* o ştiu astăzi. Totuşi, dacă ţin seama de fiecare dintre momentele ce au fost necesare însuşirii ei, ele îmi apar ca *singulare*, înzestrate cu o calitate proprie. Ele constituie tot atîtea momente *unice* ale istoriei mele întrucît reprezintă, cu circumstanţele lor particulare, evenimente ce nu au caracterul unei obişnuinţe prin *incapacitatea de a se putea repeta. Această dimensiune propriu-zis calitativă a trecutului* pe care o descopăr prin amintire dezvăluie ceea ce este *durata* trăită care sînt eu însumi, sau memoria pură*.

METAFIZICĂ

Termen utilizat la început de Andronikos din Rhodos, în jurul anului 50 î.Hr., pentru a desemna, în catalogul operelor lui Aristotel, cele ce urmează după (*meta*) fizica (*physica*) sa. Întrucît această parte a operei lui Aristotel este constituită din filosofia primă, în Evul Mediu s-a numit de obicei *metaphysica* filosofia primă, iar prepoziţia *meta* s-a înţeles nu în sensul de *după*, ci de *dincolo*, sau *deasupra*. Astfel se explică faptul că astăzi adjectivul „metafizică" desemnează de obicei cunoaşterea care este *independentă* sau *dincolo* de experienţă.

Subst. Cercetare a principiilor şi a cauzelor prime: cunoaştere a lucrurilor divine, precum şi a principiilor ştiinţei şi acţiunii. Concepută ca o căutare a esenţei, a „fiinţei" lucrurilor, dincolo de aparenţele lor, ea este „ştiinţa fiinţei ca fiinţă", după expresia lui Aristotel, sau *ontologie**, filosofie primă. O dată cu Sf. Toma şi pentru scolastici, termenul desemnează *cunoaşterea prin raţiune* şi nu printr-o revelaţie de tip religios, *a realităţilor absolute şi transcendente* (Dumnezeu, sufletul ...), cele ce depăşesc experienţa.

Crit. Kant consideră că metafizica în calitate de cercetare a absolutului*, a necondiţionatului*, a lucrurilor* în sine, este o dispoziţie naturală şi insurmontabilă a omului, chiar dacă raţiunea nu poate atinge vreodată decît fenomenele. Cu toate acestea, deşi Hume şi empiriştii* condamnă fără drept de apel această pretinsă ştiinţă care crede că poate cunoaşte incognoscibilul, Kant nu renunţă niciodată să considere metafizica drept o *ştiinţă posibilă*. Ea trebuie doar să renunţe la pretenţia de a înţelege absolutul, pentru a se defini în viitor ca *ştiinţa completă a condiţiilor cunoaşterii posibile*. În acest nou sens, metafizica se confundă cu însăşi cercetarea critică*.

METODĂ (gr. *odos*, cale: *meta*, către; de unde, urmărire)

Desemnează fie *totalitatea regulilor ce indică calea de urmat* pentru a ne conduce bine raţiunea, fie *drumul efectiv al gîndirii înseşi* care, încetul cu încetul, descoperă adevărul. În primul caz, metoda se defineşte ca ansamblu de procedee raţionale care au drept scop cunoaşterea adevărată: *regulile* sînt enunţate atunci înaintea oricărei cercetări *ca mijloace* de a preveni eroarea. Acesta este sensul cartesian al metodei ce constă în formularea unor *Reguli de îndrumare a spiritului*. În a doua accepţiune, nefiind indicată dinainte vreo cale, metoda *rezultă din chiar mişcarea gîndirii care se gîndeşte pe sine*: ea survine *după* şi nu înaintea cunoaşterii a cărei desfăşurare o exprimă şi o reflectă. Aceasta este, pentru Spinoza, adevărata definiţie a metodei pe care trebuie să o punem efectiv la lucru înainte chiar de a o putea formula: „Ea este *cunoaştere reflexivă sau idee a ideii*". Definiţie foarte apropiată

de cea propusă de Hegel, pentru care este vorba totodată despre *o cunoaştere reflexivă, în care devine conştientă „forma automişcării interioare" pe parcursul căreia au fost produse cunoştinţele.*

MINORĂ

A doua propoziţie a unui silogism*, care conţine subiectul concluziei.

MISOLOGIE (gr. *misos*, ură; *logos*, raţiune)

Ură faţă de raţiune.

MISTICISM (gr. *mystikos*, relativ la mistere)

Credinţă în posibilitatea de a atinge adevărul fără mijlocirea reflecţiei şi a limbajului, într-o experienţă incomunicabilă de contopire cu absolutul (extaz) în care, renunţînd la sine şi la lumea exterioară, cel care se deschide infinitului vrea să anuleze limitele obişnuite ale cunoaşterii.

MIT (gr. *mythos*)

Gen. Povestire fabuloasă de origine populară, în care diferitele forţe ale naturii sînt reprezentate sub forma creaturilor care le personifică.

Filos. Este opus *logos**-ului, discursului raţional. În limba greacă, *mythos* desemnează o *rostire formulată*; mai precis, miturile sînt *discursuri sacre*. Or, *logos*-ul nu este doar rostire: în privinţa formei, el este demonstraţie, contrar *mythos*-ului, care este *narativ*; în privinţa fondului, abstracţiile filosofului sînt opuse *puterilor divine* ale căror aventuri sînt povestite de mit. Mai ales *magia incantatorie a rostirii mitice* se distanţează de rigoarea raţională ce caracterizează pentru greci folosirea *logos*-ului.

MOD (substantiv neutru, din lat. *modus*, măsură, fel)

Log. Modul unui silogism* este *forma* pe care o poate dobîndi după calitatea (afirmativă sau negativă) sau cantitatea (universală sau particulară) propoziţiilor ce îl compun.

Filos. Pentru scolastici, *orice determinație a unui subiect*. La Descartes, sinonim cu atribut sau *calitate*, chiar dacă termenul de atribut este păstrat mai degrabă pentru a desemna ceea ce, în Dumnezeu sau în lucrurile create, „se află în ele mereu în același fel". La Spinoza, modul, *afecțiune a substanței*, este opus atributului*, care constituie esența permanentă a substanței*.

MODALITATE

Log. Caracteristică a propozițiilor care desemnează relația pe care predicatul* o are cu subiectul*. Logica modală are drept obiect necesarul, imposibilul, contingentul și posibilul.

Crit. Modalitatea judecăților nu se referă la conținutul lor, ci doar la valoarea copulei în raportul ei cu gîndirea în genere. Modalitățile judecății* sînt problematicul*, asertoricul* și apodicticul*.

MONADĂ (gr. *monas*, unitate)

Acest termen de origine pitagoreică a fost reluat de Leibniz, care l-a făcut din nou cunoscut prin definiția sa: „O substanță simplă, adică fără părți, ce intră în tot ce e compus". Adevărați atomi spirituali ai naturii, monadele sînt impenetrabile la orice acțiune exterioară, fiecare fiind diferită, pusă în mișcare de o forță internă, înzestrată cu Apetițiune, cu Percepție și uneori cu facultăți mai înalte. Vezi **entelehie**.

MONISM (gr. *monos*, singur, unic)

Desemnează orice doctrină care consideră că *totalitatea lucrurilor este reductibilă la unitate*, mai ales din punctul de vedere al substanței lor. Astfel, concepțiile moniste nu admit existența a două substanțe, precum materia și spiritul, ci a uneia singure. Monismul materialist* reduce spiritul la materie, în vreme ce monismul idealist* presupune reducția inversă. Este opus dualismului*.

MORALĂ

Gen. *O* morală este constituită din totalitatea regulilor admise într-o societate dată dintr-o epocă dată. *Morala*, în schimb, se defineşte ca totalitatea regulilor de conduită care pretind că sînt valabile universal şi necondiţionat. vezi **bine**, **interes**, **datorie**.

Filos. *Teorie normativă* a acţiunii omeneşti. Sinonim cu etică*.

MOTIV (lat. *motivus*, referitor la mişcare)

Gen. Cauză a acţiunii.

Crit. Kant distinge în mod clar între mobil şi motiv, pe care avem adesea tendinţa de a le confunda. Într-adevăr, în vreme ce un mobil este sensibil (supunere oarbă faţă de înclinaţii), un motiv este întotdeauna *raţional*: determinare conştientă şi responsabilă a unui act, el este „principiul obiectiv al voinţei". vezi **intenţie**.

MUNCĂ (lat. *tripalium*, instrument de tortură)

Aristotel considera munca o *activitate înrobitoare prin natura ei*, nefiind un scop în sine, ci *mijlocul* subzistenţei. Activitate nevaloroasă ce *deformează* sufletul şi trupul, ea este lăsată în seama sclavilor care se adîncesc în ceea ce fac. Munca, într-adevăr, implică *o specializare dezumanizantă*, deoarece omul nu este făcut pentru o meserie, aşa cum este făcut ciocanul pentru a bate un cui. *Mîna* este simbolul omului, tocmai deoarece ea nu este o unealtă, ci un *organ polivalent*. Astfel, activităţile nobile dezvoltă simultan în om toate facultăţile sale, în vreme ce activitatea laborioasă distruge această armonie, *instrumentalizînd* una dintre ele. Am spune astăzi că, supus imperativelor eficacităţii, *cel ce munceşte îşi pierde viaţa în vederea cîştigului*: Aristotel îl defineşte pur şi simplu ca o „*unealtă vie*" de care ne-am putea lipsi dacă suveica s-ar putea deplasa singură pe războiul de ţesut. Cum anume munca, pe care grecii o considerau *nedemnă de om*, a putut să devină o valoare? Dacă Biblia descrie munca drept o *pedeapsă divină*, ea este totodată *mijlocul răscumpărării* pentru omenirea care, prin

eforturile sale, contribuie la perfecționarea lumii. Ea este astfel mai puțin un rău, cît un *rău mai mic*. În etica protestantă, ea devine chiar o *datorie*, astfel încît această valorizare morală a muncii poate fi pusă în legătură cu înflorirea capitalismului. Începînd cu secolul al XIX-lea, chiar în momentul în care se desăvîrșește *industrializarea* Occidentului, munca se impune în filosofie ca o noțiune centrală, în special o dată cu Hegel, care îi sesizează *caracterul antropogen*. Omul nu este om decît prin muncă, ce îl face stăpîn al naturii, dar și al lui însuși (disciplinîndu-i dorința, de exemplu). Și totuși, *distanța existentă între esența muncii*, creatoare a umanității, *și formele istorice ale muncii* (alienare* și exploatare economică a forței de muncă) va fi denunțată de Marx ca o denaturare indusă de sistemul capitalist. Cît despre glorificarea muncii, ea va fi analizată de Nietzsche la sfîrșitul secolului, drept instrumentul cel mai eficient, conceput de morala creștină, de *domesticire a instinctelor vitale*.

NATURAL (lat. *naturalis*, de la naștere)

Gen. Care are legătură cu natura*, se raportează la ea sau i se conformează.

Dr. vezi **drept* natural**.

Teol. Religie naturală. Vezi **deism**.

NATURĂ (lat. *natura*; de la *nasci*, a naște)

Termen echivoc ce posedă două mari accepțiuni, după cum desemnează *natura unei ființe* sau *natura în genere*.

Desemnînd natura unei ființe, termenul se referă în primul rînd la ideea unei existențe care se determină pe sine, fără intervenția unei cauze străine: **1.** este opusă la ceea rezultă din artă* sau din tehnică: „*Natura este principiu în lucrul însuși*" (Aristotel); **2.** este sinonim cu *esența* unui gen* atunci cînd desemnează totalitatea proprietăților care îl definesc: „Natura unui guvernămînt este ceea ce îl face să fie ca atare" (Montesquieu); **3.** desemnînd ceea ce este *înnăscut**, este opusă față de ceea ce este dobîndit, adică la om față de cultură*; desemnînd ceea ce este spontan, este opusă față de ceea ce e reflectat.

Desemnînd natura în genere, termenul se referă la ideea unui întreg organizat şi guvernat prin legi: **1.** astfel, natura ca totalitate a lucrurilor ce prezintă o ordine şi realizează *tipuri este opusă pentru Aristotel hazardului*: „Natura nu face nimic inutil"; **2.** Natura, în măsura în care exprimă o necesitate absolută, *este opusă Lumii** omeneşti, supusă contingenţei; **3.** natura în care orice cauză este ea însăşi efectul unei cauze exterioare *este opusă pentru Kant libertăţii*, ce presupune autonomia* morală a agentului.

NEANT (lat. scolastică, *non ens*, nefiinţă)
Ceea ce nu are fiinţă sau realitate. Nefiinţă.

NECESAR (lat. *necessarius*, inevitabil)

Gen. Care nu poate să nu fie, sau *nu poate fi altfel* decît este. De unde: care nu poate fi conceput ca nefiind, sau care nu poate fi conceput altfel. Opus contingentului*.

Crit. *Sinonim cu apodictic**. Kant numeşte adevăruri necesare propoziţiile ale căror contradictorii implică întotdeauna o contradicţie, sau sînt cunoscute drept false *a priori**. De exemplu, „întregul este mai mare decît partea".

NECESITATE

Gen. Caracteristică a ceea ce este necesar*, noncontingent*.

Epist. Distingem între *necesitate categorică*, sau absolută, sau necondiţională, care este cea a principiilor raţionale logice ori matematice ce sînt *întotdeauna adevărate* (vezi **adevăr necesar***), şi *necesitate ipotetică* sau condiţională, care este subordonată unor presupoziţii. „*Dacă* A, *atunci* B" exprimă o necesitate ipotetică.

Crit. La Kant, una dintre cele trei categorii ale modalităţii*.

Log. *Necesitatea logică* determină o deducţie astfel încît, fiind date premisele, concluzia *nu se poate să nu* se impună.

Mor. Dacă înţelegem prin *necesitate morală* ceea ce impune datoria*, este mai bine să vorbim despre obligaţie*, întrucît necesitatea desemnează mai degrabă ceea ce este în aşa

fel încît voinței îi este întru totul imposibil să i se sustragă, atîta timp cît actul moral este liber.

N

NECONDIȚIONAT

Care nu depinde de nici o condiție și care conține în el însuși propria rațiune de a fi. Actul moral* este pentru Kant necondiționat deoarece nu are altă cauză decît el însuși: ne facem datoria fără alt motiv decît intenția de a acționa bine. Vezi **imperativ* categoric**.

NEVOIE

Gen. Necesitate naturală ce are o cauză fiziologică; de exemplu, nevoia de a mînca. Trebuie să distingem aici nevoia și dorința (dorința de a mînca mai degrabă brînză decît un desert). Dorința privilegiază întotdeauna mai curînd un obiect decît altul, și implică deci o alegere acolo unde nevoia manifestă o necesitate.

Filos. Este dificil totuși să facem din nevoie o categorie strict naturală. Nevoile noastre sînt inseparabile de istoria noastră psihologică (Freud) și socială (Marx) sau sînt numite culturale; în toate cazurile, *ele se sustrag unei determinări obiective*. Astfel, rămîne dificil să vorbim despre nevoi vitale: unde se sfîrșește supraviețuirea? Unde începe abundența? Frontierele nevoii par deci poroase.

NOMINAL (lat. *nominalis*; privitor la nume)

Gen. Relativ la nume, și nu la lucrurile reale.

Log. Vezi **definiție* nominală,** în opoziție cu definiția reală.

NOMINALISM

Doctrină conform căreia ceea ce numim universalii, adică ideile generale și abstracte, nu sînt nici concepte făurite de spirit (conceptualism*), nici realități existente în afara spiritului (realism), ci doar semne generale, nume.

NORMĂ (lat. *norma*, echer; regulă, model)

*Regul*ă după care judecăm valoarea obiectelor ce trebuie să i se conformeze, *model* pe care ele trebuie să îl copieze sau *ideal* cu care le comparăm. Astfel, norma unui lucru exprimă *ceea ce el trebuie să fie. Se deosebeşte de lege** atunci cînd legea desemnează un raport invariabil între lucruri (lege ştiinţifică) şi descrie ceea ce este; *sinonim al legii* atunci cînd legea *prescrie* ceea ce trebuie să fie (lege morală).

NOUMEN (gr. *noumena*, lucruri gîndite)

Desemnează, la Kant, *lucrurile** *în sine*, în măsura în care sînt gîndite. *Este opus fenomenelor**, numai ele putînd fi cunoscute, întrucît doar ele sînt obiecte ale unei experienţe posibile.

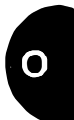
OBIECTIV, OBIECTIVITATE

Pentru scolastici şi cartesieni, se aplică ideilor sau reprezentărilor spiritului, *obiecte ale gîndirii*, şi nu lucrurilor care sînt reprezentate. Astfel, doar ideile au o „realitate obiectivă". De exemplu, ideea obiectivă de soare este soarele „în măsura în care el există în intelect" şi nu „în măsura în care este pe cer". Se opune aici formalului*.

Crit. Kant nu denumeşte obiectivă o realitate ce subzistă independent de orice cunoaştere (căci o astfel de realitate nu poate fi cunoscută), ci ceea ce este *valabil pentru toate spiritele*. În consecinţă, dacă subiectiv se aplică la ceea ce este o proprietate a gîndirii în genere (în opoziţie cu ceea ce este fără a fi gîndit), atunci obiectiv şi subiectiv nu se opun. În schimb, cînd subiectiv desemnează ceea ce este propriu subiectului individual (contrar cu ceea ce este comun tuturor fiinţelor raţionale), opoziţia dintre ceea ce este obiectiv şi ceea ce este subiectiv are un sens. Astfel, această distincţie este aici mai mult una *de drept* decît de fapt. Este obiectiv ceea ce este comun mai multor fiinţe gînditoare şi ar putea de drept să fie comun tuturor: ceea ce *poate* întemeia un acord universal.

Mor. Opoziţia dintre *subiectiv* şi *obiectiv* întîlneşte în morala kantiană pe aceea dintre *scopurile strict individuale* şi *scopurile universal valabile*, indiferent dacă ele sînt recunoscute sau nu ca atare. Principiile practice sînt subiective atunci cînd

subiectul consideră că ele nu au valoare decît pentru propria sa voință; ele sînt *obiective cînd prescripțiile lor sînt recunoscute drept valabile de orice ființă rațională.* Vezi **maximă**.



OBIŞNUINȚĂ (lat. *habitudo*, mod de a fi dobîndit)

Comportament dobîndit fie în mod *voluntar* printr-un antrenament metodic, fie în mod spontan şi *mecanic*, ca efect al unei repetiții involuntare. Deosebim obişnuințele ce *rezultă din intenția* de a face binele (altfel spus, cele care pot fi considerate drept mijloace în vederea unui scop care este bun), de cele ce sînt doar efectul sau *consecința unei înlănțuiri oarbe de cauze.* În acest din urmă caz, obişnuința desemnează supunerea noastră față de un determinism* exterior şi se identifică cu viciul în calitate de atitudine cronică, în timp ce, în celălalt caz, ea este expresia virtuoasă a libertății şi a putinței noastre.

OBLIGAȚIE (lat. *obligare*, a lega laolaltă)

Dr. La origine, constrîngere juridică, raport de drept între două persoane, care presupune îndatorire şi creanță.

Mor. Obligația morală este exigența de a acționa bine sau datoria*, care are valoare universală. *Ea se deosebeşte de obligația socială* ce rezultă dintr-o convenție, căci se adresează oricărui om considerat ca ființă rațională sau persoană*. *Mai mult, ea nu este o constrîngere* care neagă libertatea obligînd la supunere; subiectul* pe care îl condamnă este un *subiect de drept* ce poate alege întotdeauna să nu i se supună. Doar printr-un abuz de limbaj putem confunda faptul de a fi obligat cu faptul de a fi constrîns. Astfel, nesupunerea, care este în acest caz posibilă din punct de vedere material, este de-a dreptul interzisă din punct de vedere formal. Nu ne *putem* sustrage unei obligații morale în sensul că nu este legitim*, că nu *trebuie* să facem astfel. Ea este o *exigență a rațiunii practice** căreia este întotdeauna posibil să-i răspundem întrucît, aşa cum a arătat Kant, ar fi contradictoriu ca rațiunea să comande imposibilul („tu trebuie, deci tu poți"). *Supunerea liberă* față de obligație rezultă doar din intenția* de a acționa bine, adică de a acționa *din respect** pentru legea morală.

OBSERVAȚIE

Examinare atentă a faptelor. Claude Bernard distinge între *observația științifică*, experiență provocată în vederea verificării ipotezelor, și *observațiile empirice*, care nu ar fi decît constatări pure sau o înregistrare a faptelor. Cu toate acestea, distincția între experiență* și observație este problematică, întrucît orice observație este deja amestecată cu o interpretare, este orientată, și niciodată cu adevărat pură, imediată (sau brută).

ONTOLOGIE (gr. *ontologia*; *ontos*, ființă; *logos*, știință)

Știință a *„ființei ca ființă"*, sau a esențelor, pe care Aristotel o numea *filosofie primă*. Vezi **metafizică**.

OPINIE (lat. *opinio*, credință, opinie)

Gen. Modalitate de judecare sau expresie a unei judecăți *nereflectate și incerte*. Cel care emite o opinie crede că spune adevărul, deși admite că se poate înșela. Astfel, opinia se deosebește de credință* și de cunoaștere.

Soc. *Opinie publică* înseamnă o *judecată colectivă* ce nu implică întotdeauna conștiința unei incertitudini. *Gîndire dominantă* condiționată adesea de conformism.

Filos. Grecii, în special Platon, opun *Doxa* (opinie) și *Epistèmè* (știință*). A-ți expune opinia înseamnă a spune ceea ce gîndești; a reflecta înseamnă a încerca să știi de ce gîndești ceea ce gîndești: a-ți întemeia opinia pe rațiune, a o legitima*.

ORIGINE (lat. *origo*, apariție a unui astru la răsărit)

Fie *început în timp*, fapt prim; fie *ceea ce explică dezvoltarea* unui fenomen sau a unui ansamblu de fenomene. Or, aceste două accepțiuni trebuie deosebite. Kant, de exemplu, deosebește începutul cunoștințelor noastre (care este experiența) de *fundamentul** lor (facultatea noastră de cunoaștere). De asemenea, problema științifică a începutului universului nu este totuna cu problema metafizică a *rațiunii de a fi* a lumii.

P

PANTEISM (gr. *pan*, tot; *théos*, Dumnezeu)

Doctrină conform căreia *totul este Dumnezeu*, sau *care identifică Dumnezeu și lumea*. Vom deosebi *panteismul materialist* al lui Diderot sau al lui d'Holbach, pentru care *doar lumea este reală*, Dumnezeu nefiind decît suma a ceea ce există, de *panteismul lui Spinoza, ce afirmă că doar Dumnezeu este real*, natura nemaifiind un efect exterior lui Dumnezeu, ci însuși Dumnezeu, cauză imanentă* și nu transcendentă* a tot ceea ce există (cauza sa).

PARADIGMĂ (gr. *paradeigma*, model, exemplu)

Filos. Model. La Platon, funcție a Ideilor* ce sînt *tipurile imuabile* la care participă lucrurile sensibile.

Epist. Model sau schemă de dezvoltare spre care tind construcțiile intelectuale în diferite domenii. Termen folosit de T. Kuhn pentru a desemna o *teorie dominantă* într-o știință la un anumit moment.

PARADOX (gr. *paradoxa*, *para*, contra; *doxa*, opinie)

Aserțiune contrară opiniei* admise de obicei sau verosimilului. Utilizat pentru a depăși opiniile false sau pseudo-evidențele, el este un mijloc filosofic sau maieutic* aflat în slujba adevărului. Considerat drept scop în sine, întrebuințarea lui este vanitoasă, întrucît nu exprimă în acest caz decît o dorință vană de a străluci în preajma celorlalți și de a se distinge.

PARALOGISM (gr. *para*, contra; *logos*, rațiune)

Raționament care conchide în mod fals. Trebuie deosebit de sofism*: paralogismul presupune buna-credință.

PARTICIPAȚIE (lat. *participare*, a lua parte)

În greacă, *methexis* desemnează, în terminologia platoniciană, raportul ființelor sensibile față de Idei*, precum și cel pe care îl au, între ele, Ideile care nu se exclud. Vezi **théoria**.

PARTICULAR (lat. *particula*, mică parte)

Gen. Care nu aparține tuturor indivizilor dintr-o aceeași specie, ci doar unora, sau chiar unuia singur (singular).

Log. *Particulară*: propoziție al cărei predicat nu se aplică totalității indivizilor care compun extensiunea subiectului. Exemplu: Unii oameni sînt bogați. Vezi **universal**.

PASIUNE (lat. *passio*, de la *pati*, a suporta, a suferi)

Gen. Pasiunea se definește prin opoziție mai întîi față de acțiune (acesta este sensul ei prim), apoi față de rațiune (sens mult mai tîrziu). Accepțiunea curentă a termenului ce desemnează un atașament dominant (precum în expresia „pasiunea jocului") evocă încă ideea unei dependențe pe care mai degrabă o *suferim* decît o alegem și care poate fi nesăbuită.

Filos. În greacă, *pathos*, opus acțiunii. La Aristotel, una dintre cele zece categorii, care desemnează accidentul* ce constă în *suportarea* unei acțiuni. La fel, în secolul al XVII-lea, pasiunile cuprind toate *fenomenele pasive ale sufletului*. Astfel, pentru Descartes, *pasiunile sufletului* sînt mișcările care se produc în el atunci cînd, „*atins* de plăcerea sau de durerea *resimțită* într-un obiect", el o urmează sau se îndepărtează de ea. Pasiunea este opusă cu mai multă precizie rațiunii atunci cînd, începînd cu secolul al XVIII-lea, o definim drept o *tendință suficient de puternică pentru a domina viața spiritului*. Astfel, pentru Kant, pasiunile țin de *facultatea de a dori* și sînt „tendințe ce fac dificilă sau imposibilă orice determinare a voinței prin principii*".

PENTRU SINE

Caracterizează cunoașterea pe care ființa conștientă o are cu privire la sine, în opoziție cu ceea ce există în sine* fără a se reflecta.

PERCEPȚIE (lat. *perceptio*, acțiune de a aduna)

Percepția exterioară este actul prin care un subiect organizează în mod imediat (fără reflecție) senzațiile sale prezente, le interpretează și le completează cu imagini și cu

amintiri. Sensul de *percepție internă* (sau cunoaștere pe care eul o posedă cu privire la stările și la actele sale prin intermediul conștiinței) tinde să dispară din limbajul filosofic. Astfel, ideea de percepție presupune o *coordonare a datelor diferitelor simțuri* de care este capabil atît animalul cît și omul. Totuși, așa cum a arătat Leibniz, dacă animalul este capabil de consecuții empirice care implică mai degrabă amintire decît reflecție (percepția bățului poate determina la el fuga), doar omul este capabil de *apercepție*, adică de *conștiința percepției,* care necesită raționament.

P

PERFECT (lat. *perfectum*, desăvîrșit)

Gen. Ceea ce corespunde întocmai unui concept, unui tip, unei norme; ceea ce nu e susceptibil de vreun progres.

Filos. La Descartes, sinonim cu *absolut perfect.* Ființa perfectă desemnează ființa în care nu concepem nici o lipsă, care cuprinde toate perfecțiunile: Dumnezeu.

PERSOANĂ (lat. *persona*, mască a actorului, rol)

Filos. Mască în spatele căreia se ascunde actorul pentru a juca; persoana, în cadrul *stoicismului*, desemnează funcția, *rolul public* pe care Providența îl conferă fiecăruia. Astfel, acest termen va dobîndi un sens juridic pentru a desemna, *în dreptul roman, pe cel ce are o existență civilă*, drepturi și datorii fixate prin lege. Sub influența *creștinismului*, persoana va fi identificată cu *ființa umană* înțeleasă nu doar în esența sa *universală*, toți oamenii împărtășind o natură comună, ci chiar în ceea ce este în mod ireductibil propriu fiecăruia și care face din el o ființă *unică.*

Mor. După Kant: *deosebită de individ; opusă lucrului.* Individul este subiectul de fapt, subiectul empiric caracterizat prin particularitățile sale (culturale și naturale): religie, culoare a pielii, sex etc. Indivizii sînt toți diferiți: ei nu sînt egali decît ca persoane, adică *subiecți de drept.* Or, egalitatea juridică a persoanelor nu se întemeiază pe o identitate naturală sau culturală, ci pe o *identitate morală*: orice om, oricare ar fi diferențele sale empirice, *este* o ființă înzestrată cu facultatea de a gîndi. Statutul

persoanei este deci *universal**. În măsura în care orice om este capabil de autonomie*, de a gîndi prin el însuşi scopurile acțiunilor sale şi de a fi responsabil de alegerile sale, el nu poate fi tratat doar ca un mijloc, ca un lucru, ci trebuie să fie respectat în măsura în care este *în el însuşi un scop.* Aceasta este valoarea persoanei a cărei *libertate este inalienabilă*, neputînd fi schimbată cu nici un alt bun, întrucît ea este mai puțin ceea ce posedă omul cît *ceea ce este el.* Spre deosebire de lucrurile* care au un preț, o valoare* relativă la întrebuințarea lor sau la cea a altor bunuri susceptibile de a fi schimbate cu ele, persoana are o *valoare absolută*, intrinsecă, pe care o numim *demnitate**.

POLITIC (gr. *polis*, cetate)

Hannah Arendt, comentîndu-l pe Aristotel, deosebeşte *politicul*, care este spațiul public (*polis*), comun tuturor cetățenilor, de *politică*, ce este arta de a delimita acest spațiu şi de a-i conserva integritatea. Această distincție se referă la *esența politicului.* Trebuie într-adevăr protejat acest spațiu, întrucît politicul riscă *mereu să fie alterat de non-politic*, prin aceste interese private care sînt interesele economice. Astfel, antagonismul voințelor particulare compromite fără încetare interesul general, în măsura în care în spatele fiecărui cetățean se proliferează un agent economic ce nu defineşte dreptatea decît pornind de la situația sa particulară. Dacă politicul este *în potență* spațiul rațiunii, el este *în fapt* locul unde se înfruntă pasiunile ce iau naştere din diferențele sociale dintre oameni. Politicul este deci mai puțin o realitate efectivă cît o *sarcină infinită şi imposibilă* din cauza efectelor deviante ale economicului asupra politicului, ale privatului asupra publicului. El este prin esență o *valoare*, limita ideală spre care tinde viața socială. În aces caz, cetățenia* este ea însăşi o cucerire care necesită dezinteresare şi această voință fermă de a rezista presiunilor interesului privat, pe care o numim *virtute* sau spirit civic şi pe care o pretindem fiecăruia, virtute a cărei abandonare, dacă îl credem pe Montesquieu, indică moartea republicilor.

P

POSTULAT (lat. *postulatum*; de la *postulare*, a cere)

Într-o teorie deductivă, propoziție indemonstrabilă care trebuie admisă pentru a putea construi o demonstrație. Acest termen nu mai este utilizat în logica contemporană, în care este înlocuit prin cel de axiomă.

POZITIV (lat. *positus*, pus)

Gen. Fie contrar negativului, fie stabilit în fapte.

Epist. Numeşte o ştiință experimentală ale cărei metode de verificare şi criterii sînt stabilite: *ştiință pozitivă.*

Filos. La A. Comte, *starea pozitivă* este starea finală a istoriei umane care desemnează epoca ştiinței. În opoziție cu stările precedente (teologică şi metafizică), caracterizate prin superstiție şi prin concepții finaliste* despre univers, epoca adultă a inteligenței este animată de *spiritul pozitiv sau ştiințific* a cărui unică grijă este de a înțelege legile ce guvernează fenomenele între ele. Întrebarea metafizică „de ce?“ este în acest caz abandonată în favoarea întrebării ştiințifice „cum?“.

PRACTIC (de la gr. *prattein*, a acționa)

Adj. Referitor la acțiune. *Este opus teoreticului.* La Aristotel, este deosebit şi de *poetic* (care desemnează orice activitate de producere). La Kant, care determină conduita, prescrie ceea ce trebuie să fie, sinonim cu moral. Vezi **rațiune practică**.

PRAGMATIC (gr. *pragmatikos*, relativ la acțiune)

Care se referă la acțiune şi la reuşita ei, fie *prin opoziție fată de cunoaşterea teoretică sau speculativă*, fie *prin opoziție fată de obligația* morală*. Această din urmă distincție se întîlneşte la Kant, ce utilizează termenul de pragmatic pentru a numi imperativele ipotetice* referitoare la bunăstare.

PRAXIS (gr. acțiune de la *prattein*, a acționa)

Îi datorăm lui Aristotel definiția clasică a **praxis-ului** ca acțiune a subiectului asupra lui însuşi (în principal politică şi morală), pe care o opune pe de o parte lui *theoria** (activitate contemplativă), căreia îi este subordonată, şi pe de altă parte lui *poièsis* (fabricare sau acțiune a subiectului asupra naturii), ce ține de o sferă de activitate inferioară (cea a muncii). Cu toate acestea, cuvîntul grecesc îi datorează lui Marx întrebuințarea lui modernă, conform căreia desemnează *operația dialectică* prin care omul se transformă transformînd natura. În consecință, *însăşi activitatea de gîndire este o muncă ce aparține sferei generale a praxis-ului,* întrucît o idee nu are valoare, după Marx, decît cu condiția de a se întrupa într-o acțiune. Astfel, în vreme ce filosofia antică ierarhizează ansamblul activităților umane, concepția marxistă înțelege mai degrabă pe fiecare dintre ele ca tot atîtea expresii ale *praxis-ului uman*, deci ca avînd *un rol în istorie.*

PREVIZIUNE (lat. *praevidere*, a observa dinainte, a prevedea)

Distingem între *previziune*, care este *ştiințifică*, şi predicție, în care nu ne putem încrede. Dacă previziunea permite *determinarea viitorului prin stabilirea unei legături necesare între o cauză şi un efect*, datorită cunoaşterii legilor* constante şi universale, ea nu prezice viitorul. Într-adevăr, *necesitatea* legilor ştiințifice este *ipotetică* şi *condițională*: dacă o anumită cauză este prezentă, atunci un anumit efect se va produce. Astfel, principiul determinismului* natural care permite previziunea nu neagă cu nimic libertatea umană, întrucît este suficient să se modifice cauzele pentru a se schimba efectele. Dimpotrivă, a prezice înseamnă a afirma că *oricare ar fi ordinea şi schimbarea cauzelor* (orice s-ar întîmpla), *un anumit efect se va produce.* Predicția presupune deci existența unui destin* care neagă libertatea umană, întrucît *necesitatea* care veghează aici la înlănțuirea fenomenelor este *absolută* şi *necondiționată.* Trebuie deci să distingem cu claritate între a prezice şi a prevedea, tot aşa cum *opunem fatalismul** şi *determinismul**.

PRINCIPII LOGICE

Trei principii generale reprezintă principiile raționale sau directoare ale cunoașterii: **1.** *principiul identității*: „Ceea ce este este; ceea ce nu este nu este". Altfel spus, un lucru este identic cu sine, A=A (tautologie); **2.** *principiul contradicției sau al contrarietății*: „contrariul adevărului este falsul", întrucît nimic nu poate în același timp să fie și să nu fie; **3.** *principiul terțului exclus*, conform căruia „dintre două propoziții contradictorii, una este adevărată și cealaltă falsă" întrucît orice lucru trebuie sau să fie sau să nu fie (nu există o terță posibilitate).

PRINCIPIU (lat. *principium*, început)

Log. Desemnează fie *propoziția inițială* a unei deducții* din care rezultă cu necesitate alte propoziții numite consecvente, fie *legile generale ale gîndirii* sau principiile directoare ale cunoașterii. Vezi **principii logice**.

Epist. Ansamblu de propoziții directoare căruia i se subordonează dezvoltarea unei științe.

Meta. *Cauză primă* a lucrurilor. Astfel, Dumnezeu pentru Pascal: „Totul *prin* el, totul *pentru* el".

Mor. În sens normativ, regulă de acțiune formulată în mod clar.

PROBLEMATIC

Modalitate* a judecății la Kant. Se aplică unei judecăți care poate fi adevărată (care este *poate* adevărată) fără ca cel ce o emite să afirme acest lucru în mod limpede. Astfel, asertiunile care compun o propoziție ipotetică (precum „dacă există o justiție divină, cel rău va fi pedepsit") sau disjunctivă (precum „lumea este fie efectul unei întîmplări , fie cel al unei cauze exterioare, fie produsul unei necesități interne") sînt *problematice* în măsura în care fiecare dintre ele este formulată doar ca *putînd* fi susținută. Trebuie deosebit de asertoric* și de apodictic*.

PROVIDENȚĂ (lat. *providentia*, prevedere divină)

Acțiune înțeleaptă a lui Dumnezeu, care orientează cursul evenimentelor conform scopurilor pe care El le-a fixat. Malebranche distinge între *providența generală*, sau creația lumii conform unui plan prestabilit, și *providența particulară* prin care Dumnezeu „îndreaptă prin miracole dezordinile ce provin în consecință din simplitatea legilor naturale". *Providențialismul* este finalismul* celor ce cred în providență.

PUR (lat. *purus*, fără pată, clar, neamestecat)

Filos. Termen ce cunoaște o mare varietate de aplicații în filosofie. Se spune astfel la Platon despre plăcerea care *nu este amestecată* cu durere; de asemenea, o dată cu Bacon, despre matematici atunci cînd le considerăm *independent de orice aplicație*. Îndeosebi, se aplică spiritului sau intelectului „considerat în el însuși, și *fără raport față de corp*" (Malebranche).

Crit. Kant reia mai întîi sensul general al termenului, pentru a restrînge apoi aplicarea lui la *ceea ce nu depinde de experiență*. Astfel, este *absolut pură* o cunoștință posibilă întru totul *a priori*.

PUTERE

Gen. Posibilitate, facultate. De exemplu, „putere de a judeca bine".

Meta. Prin opoziție față de act*, desemnează ființa în stare virtuală.

RAȚIONAL

Gen. Ceea ce este logic și conform cu o bună metodă*, sau cu adaptarea mijloacelor la un scop de ordin tehnic. Astfel, ceea ce este rațional nu este obligatoriu rezonabil*: putem spune că soluția finală (pe care conștiința morală o dezaprobă) a fost organizată în mod rațional de statul nazist, ceea ce nu implică nicidecum caracterul său rezonabil.

Max Weber deosebeşte între „raționalitatea instrumentală", care constă doar în punerea în aplicare a mijloacelor necesare obținerii unui scop, şi „raționalitatea morală" care propune şi înțelege scopurile înainte de a fi vizate.

Filos. Conform rațiunii (în sensurile 2, 3, 4).

RAȚIUNE (lat. *ratio*, calcul; facultate de a calcula, de a raționa)

Acest termen cunoaşte *două mari accepții*: fie desemnează *facultatea de a gîndi*, „rațiunea umană", fie desemnează un *principiu al explicației*, „rațiunea lucrurilor".

Ca facultate de a gîndi, rațiunea se poate defini în mai multe feluri, cum ar fi: **1.** *facultatea de a raționa discursiv, de a combina concepte și propoziții*, în opoziție cu facultatea de a cunoaşte intuitiv (*ratio* în opoziție cu *intellectus* la Sfîntul Toma, sau rațiunea în opoziție cu inima* la Pascal); **2.** *facultatea de a judeca bine* (ca la Descartes) sau intelectul care „se numeşte rațiune în măsura în care conduce la adevăr şi la bine", după Bossuet. În acest sens se opune, de obicei, nebuniei şi pasiunii* care constau în a raționa defectuos, contrar legilor logice; **3.** *cunoaşterea naturală* opusă *cunoaşterii revelate, lumina* naturală* în opoziție cu luminile credinței*; **4.** *un sistem de principii a priori al căror adevăr nu depinde de experiență.* În acest sens, adevărurile rațiunii se disting atît de mărturia simțurilor, cît şi de revelațiile credinței, astfel încît Pascal vedea în acestea *trei modalități distincte de cunoaştere;* **5.** *de atunci, o întreagă tradiție va defini în mod obişnuit rațiunea drept spiritul omenesc în măsura în care poartă în el noțiunile înnăscute ce îi permit să înțeleagă lumea*, definiție criticată de empirişti* şi transformată de Kant; **6.** *rațiunea este pentru Kant facultatea superioară care reduce la unitate regulile intelectului**, aşa cum acesta realizează sinteza elementelor sensibile. *Cunoaşterea a priori* şi cunoaşterea prin rațiune sînt unul şi acelaşi lucru şi se deosebesc aici de cunoaşterea prin intelect (contrar sensului 2 pe care îl întîlnim, de exemplu, la Descartes). Numele de Rațiune este rezervat unui *grad superior de sinteză a cunoştințelor*: dacă

Intelectul este facultatea regulilor, Rațiunea este *facultatea principiilor**. Ea este *teoretică* atunci cînd întemeiază știința (și privește doar cunoașterea); este *practică* atunci cînd se consideră că ea conține principiul *a priori* al acțiunii morale.

Ca principiu al explicației: **1.** *în sens teoretic*, ceea ce *dă seamă de* un efect. Semnifică în cazul acesta mai degrabă *rațiunea de a fi* a unui lucru, deosebită de cauza lui antecedentă. Astfel, se confundă adesea cu cauza* finală; **2.** *în sens normativ*, *motivul legitim* al unui act, *justificarea* sa (ca în expresia „cu rațiune"). De unde: *argument* menit să dovedească faptul că cineva are dreptate („a i se da dreptate").

RAȚIUNE SUFICIENTĂ

Leibniz recunoaște două mari principii ale raționamentelor noastre: principiul contradicției* și principiul rațiunii suficiente, conform căruia „*nimic nu se întîmplă niciodată fără o cauză sau fără cel puțin o rațiune determinantă*". Există deci o rațiune și *doar una suficientă*, care explică faptul că există ceva mai curînd decît nimic și că lucrurile sînt mai degrabă așa și nu altfel.

RĂU (lat. *malum*, rău, nefericire)

Gen. Conform accepției obișnuite, tot ceea ce afectează un om și *îi dăunează* psihic sau moral. În acest sens, ceea ce numim rău se deosebește cu greu de ceea ce înseamnă pentru noi neplăcut. Spinoza afirmă că doar prejudecata finalistă* și antropocentristă* care ne determină să presupunem că realul ar trebui să se conformeze dorințelor noastre pentru a fi așa cum trebuie să fie ne face să judecăm imperfect. Dintr-o asemenea iluzie ia naștere credința metafizică în existența *răului în sine*, în vreme ce, la drept vorbind, ceea ce este *dăunător* este doar *neplăcut*.

Meta. În sens metafizic, răul, înțeles aici în mod absolut, nu mai este doar ceea ce este neplăcut referitor la om, sau dăunător, și desemnează *imperfecțiunea fundamentală a lumii*. Leibniz distinge acest *rău metafizic* de *răul fizic* (suferința) și de *răul moral* (păcatul). Vezi **teodicee**.

REFLECȚIE (lat. *reflexio*, acțiune de întoarcere înapoi)

Întoarcere a gîndirii *asupra* ei înseşi, ce ia drept obiect actele şi stările sale. „Reflecția nu este altceva decît o atenție la ceea ce este *în noi*" (Leibniz). Ea presupune un timp care nu este niciodată limitat de urgența acțiunii, întrucît implică o *conversiune*, o *mişcare* prin care spiritul se întoarce spre el însuşi şi se descoperă în el însuşi ca într-o oglindă. Deci, prin definiție, reflecția nu este niciodată *nici spontană, nici alienată*, *nici agitată*. Ea este *medierea* prin care *un subiect se formează*, se constituie în calitate de conştiință* de sine şi a lumii.

REGULĂ (lat. *regula*, instrument pentru trasarea liniilor drepte)

Orice regulă *reglează*, trasează o cale de urmat (pentru a gîndi bine sau pentru a acționa bine). Nu orice lege este o regulă: legea ştiințifică, de exemplu, se raportează doar la *ceea ce este*, în timp ce o regulă prescrie *ceea ce trebuie să fie*. Vezi **normă**, **metodă**.

RELATIV

Opus absolutului*. Ceea ce se defineşte prin raportul său cu alt lucru. Vom nota că, în limbajul curent, relativ semnifică adesea, prin elipsă, relativ *la fiecare individ*, ca în expresia: „gusturile sînt relative", devenind astfel un *sinonim impropriu pentru subiectiv*, în opoziție cu obiectiv* şi cu absolut. Or, această întrebuințare obişnuită trebuie interzisă, ca şi cea care confundă relativ cu mediocru („o încredere relativă").

RELATIVISM

Termen care poate desemna concepția după care „omul este măsura tuturor lucrurilor", conform spusei sofistului Protagoras, în secolul al V-lea, şi care neagă existența unui criteriu universal şi stabil al adevărului. A se distinge în mod imperativ de concepția modernă ce recunoaşte limitele puterii noastre de cunoaştere. În primul caz, relativismul se apropie de scepticism fiindcă, afirmînd că orice adevăr este *relativ la un anumit punct*

de vedere particular și individual, el declară certitudinea inaccesibilă şi îndoiala de nedepăşit. În cel de-al doilea caz, doctrina care admite că nu putem cunoaşte decît fenomenele, nu şi lucrurile în sine, este exclusiv critică*: ea nu susține faptul că nu putem cunoaşte nimic în mod cert, ci că *spiritul constituie cunoaşterea în virtutea formelor sau a categoriilor proprii oricărui spirit*. Afirmarea critică a relativității cunoaşterii omeneşti nu înseamnă relativism. *Ea nu constă în a susține că orice cunoaştere este relativă la un individ particular*, ci că nu putem cunoaşte decît ceea ce ne permit structurile universale şi *a priori* ale spiritului nostru să cunoaştem, şi că astfel lucrurile în sine ne scapă.

RELIGIE (lat. *religare*, a lega, a fixa)

Religia este, conform etimologiei sale, o legătură sau o punere în relație: ea leagă oamenii de ceva mai presus decît ei, de o putere care îi depăşeşte infinit*, îi transcende*. Astfel, religia pare să se opună societății, care este legătura oamenilor între ei. Omul ar fi deci social şi religios în acelaşi timp, această dublă legătură putînd genera conflicte, cum o arată istoria creştinătății occidentale, care a văzut înfruntîndu-se adeseori autoritatea politică, reprezentînd societatea, şi autoritatea sacerdotală, reprezentînd religia. Cu toate acestea, lumea antică se caracterizează mai degrabă printr-o nedeosebire între legătura socială şi legătura religioasă: pentru un atenian din secolul al V-lea, religia nu este o chestiune privată, ci semnul apartenenței sale la comunitate*. Nici o legătură personală nu îl apropie de Dumnezeu, cultele divine fiind, în primul rînd, culte publice. Trebuie deci deosebite religia greacă, ce este o religie socială, de vreme ce în religia sa fiecare cetate se slăveşte pe ea însăşi şi îşi glorifică virtuțile, şi religia creştină care presupune, înainte de toate, o relație personală cu Dumnezeu. Or, aşa cum arată Hegel, o religie care se defineşte doar prin legătura socială nu poate pretinde universalitate. Astfel, multiplicitatea zeilor greci îi îndrumă pe oameni să se lupte şi să se duşmănească, aşa cum ar face-o chiar oamenii. Hegel evocă „uitarea comică a naturii

lor eterne" şi conchide că adevăratul sentiment religios nu poate fi regăsit în această formă de religie socială. Adevărata religie ar fi deci *creştinismul, religia omului liber, care separă în mod clar legătura socială de legătura religioasă.* Pentru că Isus spune *tu* oricărui om, făcînd abstracţie de legăturile sociale în care este prins, religia creştină „dă Cezarului ce este al Cezarului şi lui Dumnezeu ce este al lui Dumnezeu".

RELIGIE CIVILĂ

Rousseau pune problema raportului dintre religios şi politic în *Contractul social.* Într-adevăr, „***religia pură şi adevărată din Evanghelie***", limitată la cultul interior al Dumnezeului suprem, distruge în mod radical legătura socială, îndepărtîndu-l pe om de la preocupările pămînteşti; *religiile antice înscrise într-o singură ţară* dau naştere unor conflicte între cetăţi; în sfîrşit, „*creştinismul roman*", real şi istoric, „oferind oamenilor două legislaţii, doi conducători, două patrii, îi supune unor datorii contradictorii şi îi împiedică să fie în acelaşi timp credincioşi şi cetăţeni". Acesta este motivul pentru care Rousseau se gîndeşte să instituie o *religie civilă*, care va avea ca scop *să sporească legătura socială.* Această religie este compusă din articole de credinţă ce consolidează sociabilitatea, care trebuie să fie instituită de către suveranul politic, pentru a fi împărtăşite de toţi.

REMINISCENŢĂ (lat. *reminescentia*, reminiscenţă)

Psi. Revenire în spirit a unei imagini nerecunoscute ca amintire şi luate drept o percepţie prezentă.

Filos. La Platon, teoria reminiscenţei rezolvă problema originii cunoaşterii. *Cum învăţăm ceea ce nu ştim?* Într-adevăr, omul nu poate nici să înveţe ceea ce ştie, întrucît ştie deja, nici să înveţe ceea ce nu ştie, pentru că ignoră chiar ceea ce nu ştie, deci ceea ce ar trebui să înveţe. În consecinţă, orice învăţare pare imposibilă deoarece nu există trecere între ne-ştiinţă absolută şi ştiinţă. Socrate, în *Menon*, profită de această aparentă aporie*, dovedind că omul poate învăţa, întrucît educaţia se bazează pe o

cunoaştere inițială, pe *facultatea înnăscută* de a căuta ceea ce nu ştim. Astfel, el descoperă la un simplu sclav, ce nu a făcut niciodată geometrie, noțiunea de diagonală: *este ca şi cum acesta şi-ar reaminti ceva care totuşi nu ar părea să cunoască*. Există deci *în fiecare dintre noi* nu atît idei înnăscute, cît *facultatea înnăscută de a învăța*, de a reflecta, de a deduce prin raționament. Mitul reîncarnării aduce aici o imagine susceptibilă să facă înțeles în ce anume constă reflecția*: sufletele, contemplînd într-o viață anterioară Ideile*, uitîndu-le în timpul întrupării, şi le reamintesc în actul învățării. Astfel, a învăța înseamnă a-ți reaminti.

RESPECT (lat. *respectus*, considerație, atenție)

Sentiment care suscită recunoaşterea liberă a unei valori morale şi care constituie, după Kant, mobilul rațiunii practice. Respectul se deosebeşte deci de orice alt sentiment prin faptul că nu este un efect al sensibilității*, ci *efectul legii* morale asupra subiectului* care se decide să i se supună prin el însuşi (autonomie*). În acest fel respectul, *ca supunere liberă*, este opus fricii. Vezi **datorie**.

RESPONSABILITATE (lat. *respondere*, a răspunde)

Gen. Capacitate de a răspunde de actele sale.

Dr. Distingem între *responsabilitatea civilă* sau *obligația de a repara*, după termenii legii, o daună provocată cuiva (de către cineva, de o persoană dependentă de sine, sau de un animal ori de un lucru pe care îl are în pază), şi *responsabilitatea penală* ce îl expune pe cel ce poate fi reținut la *suportarea unei pedepse* pentru o crimă sau un delict care angajează responsabilitatea sa morală.

Mor. Responsabilitatea morală este *condiția sine qua non a oricărei obligații** în măsura în care presupune autonomia* unui subiect conştient de actele sale, *capabil* să dea motivele astfel încît *să trebuiască* să-şi asume consecințele. Pentru *a trebui*, este necesar *să poți* să te determini pe tine însuți.

REZONABIL

Sens obişnuit: *care posedă raţiune.* Astăzi, într-un sens strict moral, este opus lui necumpătat şi implică conformitatea cu simţul comun sau cu datoria*. Distinct de raţional*.

SCEPTICISM (gr. *skeptikos*, care observă, reflectează)

În sens larg, orice doctrină conform căreia *nici un adevăr definitiv sau absolut nu poate fi atins cu certitudine.* Opus dogmatismului*. În acest sens este calificată ca scepticism, în Anglia, filosofia lui Hume, după care „toate raţionamentele noastre privitoare la cauze şi efecte nu au alte cauze decît obişnuinţa". Este convenabil totuşi *să păstrăm mai degrabă acest termen, în accepţiunea lui radicală, pentru doctrina lui Pyrrhon* (secolul al IV-lea î.Hr.), *care concepe îndoiala* drept un scop în sine* şi conchide necesitatea de *a suspenda judecata* (*epochè**) pentru a cîştiga în înţelepciune (*ataraxia**) şi a nu ne lăsa tulburaţi de dorinţa vană de a exprima în mod categoric adevărul. Această doctrină *care reduce Fiinţa la aparenţă şi adevărul la verosimil* a fost uneori alăturată relativismului* sofist, cu toate că poate fi definită, în finalitatea sa, ca o înţelepciune.

SCHIMB

Operaţie de cedare reciprocă de bunuri a căror valoare este considerată echivalentă. Trebuie totuşi să deosebim între valoare de schimb şi valoare de întrebuinţare. Apa are o mare valoare de întrebuinţare (toată lumea are nevoie de apă), însă o mică valoare de schimb (cînd nimeni nu duce lipsă de ea). Dimpotrivă, aurul are o mare valoare de schimb (putem schimba puţin aur pe multe alte bunuri!) şi o slabă valoare de întrebuinţare (într-un deşert aurul este mai puţin util decît apa).

SCOLASTICĂ (lat. *scholasticus*, referitor la şcoală)

Subst. Scolastica este filosofia scolastică (numită şi filosofie de Şcoală), adică *cea care se învăţa în şcolile ecleziastice şi în universităţile din Europa din secolul al X-lea pînă în jurul secolului al XVII-lea.* În acord cu teologia*, această învăţătură

încerca să concilieze revelația și lumina* naturală a rațiunii; ea se definea mai ales prin întrebuințarea metodei silogistice* de argumentare și a lecturii comentate a autorilor antici, în special a lui Aristotel.

Adj. În legătură cu școlile Evului Mediu și cu metoda lor.

SCOP (lat. *finis*; sens dublu: scop și sfîrșit, limită)

Gen. Scopul este fie *conștient* și intențional (de exemplu, a munci în vederea reușitei), fie *neintențional* (de exemplu, în biologie, atunci cînd este vorba despre scopul organelor). În acest caz, scop este *sinonim cu funcție* (a spune că scopul stomacului este acela de a digera înseamnă a-i descrie funcția). De asemenea, scopul este fie un *mijloc* în vederea unui scop ulterior, fie un scop absolut (utilizăm atunci expresia *scop ultim*).

Mor. Pentru Kant, omul este un *scop în sine,* și anume ca ființă rațională, o *persoană** a cărei valoare este absolută și care nu trebuie niciodată să fie tratată ca un simplu mijloc. În aceasta constă demnitatea* sa.

SENS (lat. *sensus*; de la *sentire*, a simți, a judeca)

Cuvînt care posedă două importante accepțiuni distincte: sau este sinonim cu semnificație (1) sau denumește doar orientarea unei mișcări (2).

1. Mai întîi, *intenție* a celui ce vorbește sau acționează (ceea ce vrea să spună sau își propune să facă, sens al unei fraze sau al unui demers), apoi *valoare obiectivă a unui semn,* așa cum este ea fixată prin uzaj sau printr-o convenție (accepțiune a unui termen); **2.** sinonim cu *direcție* în limbajul obișnuit (sensul acelor unui ceas). Or, pentru om, problema semnificației și cea a orientării se întrepătrund uneori: astfel, atunci cînd încercăm să determinăm sensul existenței noastre, ne întrebăm deopotrivă care este finalitatea* sa (în vederea cărui scop acționăm?) și ce semnificație îi dăm (de ce viața mea merită să fie trăită?). Existențialiștii au arătat că proiectul meu (*direcția* pe care i-o insuflu în mod liber) este cel ce dă sens vieții mele, ce face ca ea să *semnifice* ceva. La fel, problema sensului Istoriei* ridică dubla

problemă a direcției și a semnificației sale, adică, pentru filosofii moderni, cea a finalității* ei.

S

SENSIBIL

Gen. Opus lui insensibil. Care poate avea senzații (spunem, de exemplu, că „ochiul nu este sensibil la infraroșu").

Filos. Opus lui inteligibil*. *În sens pasiv*: numește ceea ce poate fi perceput prin simțuri, în opoziție cu ceea ce este sesizat prin intelect* (de exemplu, spunem că culoarea este o „calitate sensibilă" a unui obiect); iar uneori ceea ce este sesizabil prin intuiție, în opoziție cu ceea ce poate fi înțeles în mod rațional (astfel, pentru Pascal, Dumnezeu este „sensibil inimii, nu rațiunii"). *În sens activ*, care percepe prin simțuri (astfel, omul este o ***ființă sensibilă*** în măsura în care are un corp, o *ființă inteligibilă* în măsura în care este înzestrat cu facultatea de a gîndi).

SENSIBILITATE

Gen. Trebuie să distingem clar sensul strict fiziologic, conform căruia sensibilitatea desemnează capacitatea organismului de a reacționa într-un mod determinat la excitații, de sensul uzual al termenului, ce semnifică capacitatea de a se emoționa ușor, și mai ales de *sensul filosofic* al cuvîntului, utilizat, în scopul de a evita orice echivoc, pentru a desemna *capacitatea noastră de a primi impresii, în opoziție cu intelectul*, care le înțelege.*

Crit. Astfel, Kant caracterizează sensibilitatea în primul rînd prin *pasivitate*, adică prin receptivitatea ei, și prin faptul că *furnizează* intelectului „diversul sensibil" pe care el îl va ordona și îl va lega prin conceptele sale. În vreme ce intelectul este facultatea regulilor, sensibilitatea este, după Kant, *facultatea intuițiilor prin care lucrurile ne sînt date*. De altfel, putem la fel de bine traduce în opera lui Kant *Sinnlichkeit*, ce este redat de obicei prin sensibilitate, cu senzație* și intuiție* sensibilă.

SENTIMENT (lat. *sentire*, a simți)

Gen. Fie acțiunea de a simți, fie ceea ce este simțit.

Filos. *Stare afectivă*, sentimentul, în opoziție cu cunoașterea*, este *sursă a emoțiilor*. Astfel, Malebranche instituie cu fermitate diferența existentă „între lumina ideilor noastre și obscuritatea *sentimentelor noastre*", și dă acestei distincții culoarea sa filosofică. *Prin caracterul său imediat, sentimentul este opus raționamentului*. Dacă poate fi totuși înțeles paradoxal ca o formă de cunoaștere, este pentru a desemna o cunoaștere dată fără mediație, fără analiză și fără altă justificare decît chiar această impresie al cărei caracter vag nu implică în mod necesar slăbiciunea convingerii noastre. Astfel, pentru Pascal, inima* simte ceea ce rațiunea nu poate să dovedească. Acesta este motivul pentru care Hegel va defini sentimentul drept elementul însuși al religiosului.

Mor. Înclinație altruistă, prereflexivă și spontană, în opoziție cu egoismul care rezultă dintr-un calcul al rațiunii. Numim *morală a sentimentului* doctrine precum cea a lui Rousseau sau cea a lui Adam Smith care consideră că distincțiile morale dintre bine și rău nu sînt cunoscute prin rațiune sau dobîndite prin reflecție, ci derivă din sentimentele imediate de plăcere sau durere comune tuturor ființelor vii.

SENZAȚIE (lat. *sensus*)

Fenomen psihologic provocat prin excitarea unui organ de simț.

SIMȚ (lat. *sensus*; de la *sentire*, a simți, a judeca)

Cuvînt care desemnează tot felul de facultăți, facultatea de a simți sau de a judeca.

Termen echivoc ce desemnează deopotrivă *facultatea de a avea senzații* (cele cinci simțuri), simțurile ca *organe receptoare, facultatea de cunoaștere intuitivă* (simț intim sau simț interior sînt astfel uneori sinonime cu conștiință*), *judecata* (precum în expresia „așa simt eu"), apoi *buna judecată* (bunul*

simț, sinonim cu rațiune, sau simț comun), dar și *simțul moral* (*facultatea înnăscută de a recunoaște intuitiv binele și răul*, conștiința morală ca putere de apreciere sau discernămînt).

S

SILOGISM (lat. *syllogismos*, calcul, raționament)

Raționament care, plecînd de la două propoziții (premisele), stabilește o concluzie necesară. Exemplu: (1) Toți oamenii sînt muritori, (2) or, Socrate este un om, *deci* Socrate este muritor. Prima propoziție este *majora** care cuprinde *termenul major* (muritor) și *termenul mediu* (om), iar a doua este *minora** care conține *termenul minor* (Socrate) și *termenul mediu.* Concluzia nu conține niciodată termenul mediu.

SINTETIC

Vezi **judecată sintetică**.

SINTEZĂ (gr. *synthesis*, acțiune de a pune laolaltă)

Gen. Demers care vizează constituirea sau recompunerea unui întreg pornind de la elemente diferite, date mai întîi separat.

Crit. Act al spiritului care permite unirea a două reprezentări. „Acțiune de a adăuga una celeilalte diverse reprezentări și de a cuprinde diversitatea într-o cunoștință" (Kant).

Filos. La Descartes, este vorba despre una dintre *regulile metodei* de a ne conduce în ordine gîndurile „începînd cu obiectele cele mai simple și mai ușor de cunoscut, pentru a ne ridica puțin cîte puțin, ca pe niște trepte, pînă la cunoașterea celor mai complexe".

SISTEM (gr. *systema*; *synistanai*, a așeza împreună)

Întreg ale cărui părți *se susțin reciproc* și formează un tot organizat și *coerent*. Condillac îl definește ca „dispunerea diferitelor părți ale unei arte sau ale unei științe într-o ordine în care ele se susțin toate reciproc și unde cele din urmă se justifică prin cele dintîi".

SOCIETATE (lat. *societas*, asociație, societate)

Grup *uman* organizat conform instituțiilor stabilite în mod cultural. Expresia „societate animală" pare improprie în măsura în care legile ce guvernează raporturile dintre indivizi în interiorul unui grup animal nu sînt stabilite prin convenție, ci determinate de instinct*. Așa cum comunică între ele printr-un cod invariabil și lipsit de echivocitate, iar nu printr-un limbaj susceptibil de interpretare (de discuție), la fel animalele ocupă, în interiorul speciei lor, un loc determinat de legile infailibile ale naturii. Dimpotrivă, *situația unui om într-o societate nu este necesară în mod natural, ci contingentă din punct de vedere cultural.* Vezi **comunitate, cultură**.

SOCIOLOGIE

Termen creat de A. Comte pentru a desemna ceea ce el numea atunci *fizică socială*, adică studiul fenomenelor sociale care alcătuiesc, ca și fenomenele fizice și biologice, o lume supusă legilor. Începînd cu Durkheim, sociologia se definește drept o știință umană care studiază faptele sociale în scopul de a stabili legile ce determină structura internă a grupurilor, evoluția lor proprie și raporturile dintre ele.

SOFISM (gr. *sophisma*, abilitate, invenție ingenioasă)

Raționament care nu este logic valid* decît în aparență și pe care îl utilizăm pentru a înșela adversarul.

SOLIPSISM (lat. *solus*, singur; *ipse*, sine însuși)

Termen polemic utilizat împotriva unei doctrine care, fără a nega neapărat existența lumii exterioare, ar susține că existența celorlalți este problematică și că toți ceilalți nu au mai multă consistență ca personajele unui vis, că ei nu există independent de reprezentarea mea despre ei, sau cel puțin că *este imposibil de demonstrat contrariul.*

STAT

Gen. Statul trebuie mai întîi deosebit de societate*, întrucît există societăți fără stat. El desemnează *o societate organizată ce are o administrație politică și juridică autonomă*, dar totodată, în sens strict, ansamblul acestor administrații. El este astfel o *putere* distinctă, care se întrupează în instituții și se exercită asupra întregii societăți. Pe de altă parte, monopolul legislației și ocuparea permanentă a unui teritoriu caracterizează statul, pe care îl putem defini, precum Max Weber, drept *comunitatea umană care, în limitele unui teritoriu determinat, revendică cu succes, pentru sine, monopolul violenței fizice legitime.*

Filos. pol. Esența statului rezidă în rațiunea lui de a fi: *omul a inventat statul pentru a nu se supune omului.* Statul este artificiul ce permite separarea raporturilor de autoritate de relațiile personale de la conducător la supus. Cei care exercită puterea nu sînt proprietarii, ci depozitarii ei. Statul este binele tuturor (*res publica*), iar instituțiile ce îl întrupează reprezintă expresia voinței generale. Vezi **contract**.

SUBIECT (lat. *subjectum*; de la *subjicere*, a pune dedesubt)

Log. Opus atributului* sau predicatului*. Subiectul este cel despre care se afirmă orice altceva. Exemplu: Socrate (subiect) este muritor (predicat).

Meta. Pentru Aristotel, doar substanța* este subiect.

Filos. *Opus obiectului*: ființă care cunoaște obiectele ori care acționează asupra lor. Numim totuși *subiect epistemologic*, sau *subiect universal*, subiectul care cunoaște, adică nu un oarecare subiect empiric (individul pe care-l întîlnim în experiență), ci *subiectul rațional*, altfel spus subiectul în măsura în care posedă facultatea universală de a gîndi, identică în orice om.

Crit. Kant numește *subiect transcendental* acel *Eu gîndesc și ansamblul legilor și principiilor universale a priori* ale gîndirii.* Subiectul transcendental *se definește prin activitatea sa legislativă în actul de cunoaștere*. Dimpotrivă, sensibilitatea*

sau „capacitatea de a primi reprezentări de la obiecte prin modul în care acestea ne afectează" se defineşte prin pasivitatea sa şi caracterizează mai degrabă individul, în măsura în care are un corp.

Dr. *Subiectul de drept sau subiectul dreptului* este subiectul ce posedă un drept* precum oricare altul, şi nu ca individ particular, ori subiect empiric. Vezi **persoană**.

Pol. Subiectul politic este *cetăţeanul* supus legilor statului*.

SUBIECTIV (lat. *subjectivus*, care se raportează la subiect)

Gen. *Referitor la spiritul care cunoaşte.* În opoziţie cu *obiectiv**, care există independent de spirit. Astfel, a admite relativitatea cunoaşterii nu implică în mod necesar relativismul*. Subiectiv nu înseamnă obligatoriu în filosofie ceea ce se raportează la un anume individ particular, ci cel mai adesea *ceea ce se raportează la subiect* (nu cutare sau cutare, ci orice subiect) *în măsura în care acesta cunoaşte.* Nu este deci întotdeauna sinonim cu personal sau individual, precum în limbajul obişnuit.

Crit. La Kant, care se raportează la subiectul transcendental*, şi nu la subiectul empiric (un individ particular pe care îl iîntîlnim în experienţă), adică la intelectul omenesc şi la sensibilitate.

Mor. *Ceea ce este valabil pentru subiect în măsura în care are interese particulare*, şi nu pentru orice fiinţă raţională: pentru Kant, principiile acţiunii mele sînt subiective, adică constituie maxime* „atunci cînd ceea ce stipulează nu e considerat de către subiect *valabil decît pentru propria sa voinţă*; obiective, cînd această stipulare este recunoscută drept valabilă de voinţa oricărei fiinţe raţionale". Vezi **imperativ**.

SUBIECTIVITATE

Caracteristică a ceea ce este subiectiv*, în unul din sensurile acestui cuvînt.

S

SUBLIM (lat. *sublimis*, suspendat în văzduh, elevat)

Deşi definim uneori sublimul ca superlativul frumosului, sublimul poate fi deosebit de frumos* în măsura în care trezeşte în noi nu atît plăcerea admirativă ce poate fi suscitată de un obiect perfect din punct de vedere estetic, cît *o emoţie aşa de puternică încît se poate uni cu spaima pe care o resimţim în faţa spectacolului ciudat al forţelor care ne depăşesc întru totul.* De exemplu, nu spunem despre o furtună ce oferă spectacolul grandios al dezlănţuirii naturii că este frumoasă, ci că este sublimă. Astfel, Burke consideră că „tot ceea ce acţionează într-un mod analog groazei este o sursă a sublimului". De asemenea, Kant distinge între Frumos, caracterizat prin caracterul lui finit şi complet, şi *Sublim, ce pune în joc ideea de infinit*, fie sub forma mărimii (sublimul matematic), fie ca putere (sublimul dinamic). În vreme ce frumosul exprimă armonia facultăţilor noastre (imaginaţie şi intelect), sublimul exprimă lupta dintre imaginaţie şi raţiune. Cerul înstelat deasupra capetelor noastre, faţă de care totul pare mic, este sublim: *ne înjoseşte* prin măreţia lui incomensurabilă, în vreme ce frumosul este exclusiv sursă a plăcerii.

SUBSTANŢĂ (lat. *substare*, a sta dedesubt)

Log. Pentru Aristotel, ceea ce subzistă sub modificările atributelor* şi ale accidentelor*. Doar substanţa este subiect*.

Meta. Ceea ce nu are nevoie decît de sine însuşi pentru a exista.

SUFLET (lat. *anima*, suflu, principiu vital; *animus*, spirit)

Filos. Explicaţia *vitalistă** şi *finalistă** a organizării viului întrebuinţează conceptul de suflet în sensul de *anima* pentru a desemna entelehia* primă a unui corp organizat natural, şi anume principiul mişcării şi al senzaţiei, adică al vieţii. Astfel, Aristotel defineşte sufletul ca principiu vital ce informează materia şi o organizează, în vreme ce Descartes va încerca să promoveze o explicaţie strict mecanicistă* a viului, separînd radical sufletul şi corpul. În consecinţă, sufletul nu va mai fi înţeles drept

principiu al vieții, ci ca facultate de gîndire proprie omului. Considerînd materia și gîndirea (*res extensa* și *res cogitans*) două substanțe* eterogene, dualismul* cartesian face astfel posibilă cunoașterea modernă a viului doar pe baza legilor fizico-chimice.

Teol. Sufletul, imaterial pentru creștini, persistă după moartea trupului

SUPRANATURAL

Care este deasupra naturii*, în diversele sensuri ale acestui cuvînt. Astfel, numim „adevăruri supranaturale“, în limbajul creștin, cele pe care le cunoaștem doar prin revelație sau lumină supranaturală, în opoziție cu lumina* naturală sau rațiunea. Cît despre fapte, sînt numite supranaturale, precum miracolele, cînd nu sînt efectul unei cauzalități naturale, ci depind de o cauzalitate transcendentă. Vezi **grație**.

ȘTIINȚĂ (lat. *scientia*, cunoaștere, știință)

Gen. La greci, *epistémè* (știință) se opune mai întîi lui *doxa* (opinie*): ea este cunoașterea universală și necesară întemeiată pe principii teoretice. Mai mult, se deosebește de *techné* (tehnică, cunoaștere practică): este cunoaștere teoretică* și dezinteresată. Cu toate acestea, separația dintre domeniile științei și tehnicii* nu se mai confirmă astăzi. Într-adevăr, tehnica este, pentru noi, mai curînd aplicație a cunoștințelor științifice care, ele însele, progresează datorită dezvoltării ei: astfel, microscopul electronic a permis, printre altele, o dezvoltare considerabilă a virologiei. În sensul contemporan, știința și tehnica mai mult se conjugă decît se opun.

Epist. Cunoaștere discursivă* ce stabilește raporturi necesare* între obiectele unui limbaj (științe formale*, vezi **logică**), între fenomenele fizice (științe fizice), îndreptățind în acest caz previziunea*, sau între faptele omenești (științe umane).

TEHNICĂ (gr. *technè*, artă, meşteşug, abilitate)

Gen. Acte ordonate în vederea transformării naturii, a corpului (gimnastică), a limbajului (retorică). Tehnicile sînt indisociabile de cultură*, astfel încît putem defini omul drept un *animal ce fabrică unelte.*

Filos. Ca *mijloc* (ansamblu de procedee), tehnica nu este nici bună, nici rea în sine, ci conform întrebuinţării care i se dă (vezi **distincţia dintre raţional* şi rezonabil***). Scopul ei îi rămîne exterior. Regula sa este deci *eficacitatea*: neavînd valoare* în sine, nu are decît o valoare relativă la efectele sale. Cu toate acestea, dacă pentru antici ea se opune prin această trăsătură ştiinţei*, înţeleasă ca o activitate dezinteresată, cunoaşterii, al cărei stadiu suprem este *theoria* (contemplare, cunoaştere a scopurilor), ea este mai degrabă pentru moderni *deopotrivă mijloc* al ştiinţei, ce progresează datorită dezvoltării ei, şi *aplicaţie* posibilă a acesteia.

TELEOLOGIC

Care priveşte sau care constituie un raport de finalitate*. Kant numeşte *argument teleologic* pe acela care pretinde să dovedească existenţa lui Dumnezeu prin existenţa unei finalităţi în lume. *Facultatea de judecare teleologică* este facultatea reflexivă ce subsumează obiectele naturii sub conceptul de finalitate.

TELEOLOGIE (gr. *telos*, scop; *logos*, studiu)

Studiu al scopurilor. Doctrină ce consideră lumea un sistem de raporturi între mijloace şi scopuri. Sinonim cu finalism*, în opoziţie cu mecanicism*.

TELEONOMIE (gr. *telos*, scop; *nomos*, lege)

Trebuie deosebită de teleologie. Termen utilizat de biologi pentru a desemna principiul conform căruia *adaptarea* fiinţelor vii *rezultă* din evoluţie şi din selecţia naturală. În vreme ce teleologia postulează existenţa unui scop ce explică evoluţia, teleonomia consideră *adaptarea* drept un *efect*, şi nu un principiu.

Astfel, Darwin afirmă că o anumită specie este adaptată mediului său deoarece a evoluat *în aşa fel încît* să fie adaptată, şi nu întrucît a evoluat *pentru* a se adapta: ceea ce ar însemna să recurgem în explicaţie la cauze* finale a căror întrebuinţare este exclusă de ştiinţa modernă, care se doreşte mecanicistă. Noţiunea de teleonomie permite deci *concilierea postulatului determinist al ştiinţei cu finalitatea*, ce pare a fi o formă de cauzalitate proprie viului, fără a utiliza nici un principiu metafizic.

TEODICEE (gr. *theos*, Dumnezeu; *diké*, dreptate, judecată)

Termen creat de Leibniz şi titlu al uneia dintre lucrările sale, ce avea drept scop să îl disculpe pe Dumnezeu de faptul că a creat o lume imperfectă în care există răul*.

TEOLOGIE (lat. *theologia*, ştiinţă a divinităţii)

Gen. Ştiinţă a lui Dumnezeu, a atributelor sale, a raporturilor sale cu lumea şi cu omul. Deosebim între *teologie revelată* sau dogmatică, care se bazează pe cuvîntul lui Dumnezeu păstrat de Cărţile Sfinte, şi *teologie naturală*, care nu se întemeiază decît pe experienţă şi raţiune (sau *lumină* naturală*, în opoziţie cu lumina supranaturală* a revelaţiei).

Mor. Kant numeşte teologie morală teologia care demonstrează existenţa lui Dumnezeu prin scopurile morale ale omului

TEOREMĂ (gr. *theorema*, obiect de contemplaţie)

Desemnează, într-o teorie deductivă*, orice propoziţie demonstrabilă cu ajutorul propoziţiilor care o precedă.

TEORIE (gr. *theoria*)

Gen. Construcţie a spiritului care leagă consecinţele de principii. *În opoziţie cu practica*, ceea ce face obiectul unei cunoaşteri dezinteresate, independentă de aplicaţiile sale (Lévy-Bruhl distinge între fizica pură, cercetare teoretică, şi „fizica aplicată care se referă la practică“). *În opoziţie cu cunoaşterea*

comună, reconstrucție a realului pornind de la ipoteze științifice (Bachelard semnalează că o teorie nu se instituie decît distanțîndu-se de experiența primă). De asemenea, desemnează uneori, *în opoziție cu cunoașterea certă*, o construcție doar ipotetică și controversată (teoria cartesiană a animalelor-mașini). Acest termen comportă atunci o nuanță peiorativă, curentă în uzajul lui comun, care se diferențiază de accepțiunea științifică.

T

Epist. Sinonim cu *teorie științifică* (contrar sensului grec de *theoria**). *Sistem explicativ* al unui fenomen sau al unui ansamblu de fenomene care este propus înainte de a fi supus unui *control experimental* (vezi **verificare**). În unele cazuri, controlul neputînd fi provocat în mod voluntar (astronomie), pentru a fi acceptată de colectivitatea științifică, teoria va trebui să poată integra orice fapt nou conservîndu-și coerența internă. Vorbim în acest caz de *verificare teoretică*, ce constă în testarea validității* formale a teoriei.

THEORIA (gr. *theoria*; de la *theorein*, a vedea)

Theoria înseamnă, în greacă, *contemplare*. Ea desemnează, la Platon, *modul de cunoaștere supremă a Înțeleptului*, care depășește cunoașterea discursivă și se caracterizează prin înălțarea sufletului pînă la principiul tuturor lucrurilor, sesizate printr-o intuiție ultimă. Această *intelecție pură* corespunde pentru Platon unei trepte de cunoaștere mai elevate decît cunoașterea matematică. Într-adevăr, Ideile* pe care Înțeleptul le contemplă trebuie deosebite de obiectele matematice. Pe de o parte, matematica se bazează încă pe lucrurile sensibile ce îi servesc drept imagini: în mod sigur, ideea de pătrat în sine nu se confundă cu pătratul desenat, dar această idee nu este încă o *idee pură* întrucît rămîne amestecată cu o reprezentare sensibilă. Pe de altă parte, matematica pornește de la ipoteze pe care ea nu le întemeiază: teorema* este o propoziție ipotetică. Doar filosoful, prin dialectică*, vrea să plece de la ipoteze *pentru a înainta spre Ideile ce sînt realitatea însăși, pentru a ajunge la un principiu neipotetic*, fără ajutorul imaginilor. Astfel, concepția platoniciană despre *theoria* exprimă proiectul ultim al metafizicii*: cel de *a*

cunoaşte, dincolo de sensibil, ceea ce îl întemeiază: *Ființa însăşi.* Această pretenție filosofică de a atinge astfel Absolutul* (*idealismul platonician**) va fi intens criticată de Kant.

TIMP (lat. *tempus*, diviziune a timpului, perioadă)

Trei sensuri principale: **1.** sensul cel mai vechi, dar şi cel mai întrebuințat, conform căruia timpul se defineşte ca *perioadă* dintre un eveniment anterior şi un eveniment posterior. Acesta este *chronos*-ul grecilor, timpul care se defineşte drept o *epocă*, aşa cum atestă expresiile cele mai uzuale (precum „timpul recoltei"), dar totodată timpul *t* al matematicienilor considerat fie ca limita inferioară a unei perioade din ce în ce mai scurte, fie drept momentul care o începe sau o încheie; **2.** timpul ca schimbare, mişcare continuă prin care prezentul devine trecut. Devenire, acest timp *fluent* este timpul real pe care îl trăim, în opoziție cu timpul spațializat al orologiului sau al calendarului, ori solidificat de calculul numeric. Acest timp trăit este numit de Bergson *durată**; **3.** timpul înțeles drept *mediu nedefinit,* analog spațiului, *în care s-ar derula evenimentele*, fie că există prin el însuşi, cum crede Newton, fie că nu există decît în gîndire, aşa cum afirmă Leibniz şi Kant, care îl defineşte drept o formă* *a priori** a sensibilității*.

TRANSCENDENȚĂ, TRANSCENDENT (lat. *transcendere*, a depăşi)

Gen. Caracteristică a ceea ce este transcendent, contrar lui imanent*. Care este de o natură absolut superioară şi de un alt ordin: transcendență a spiritului față de materie, transcendență a lui Dumnezeu, care ar fi exterior lumii precum un inventator este exterior maşinii sale, conform „doctrinei transcendenței", opusă concepției panteiste*.

Crit. Este *transcendent* ceea ce este *dincolo* de orice experiență posibilă. La Kant, deosebit de *transcendental, care constituie condiția necesară a priori a experienței şi, prin urmare, a oricărei cunoaşteri posibile.*



Exist. Nu mai caracterizează *un dincolo al lumii, ci mişcarea prin care conştiinţa vizează un obiect care îi este întru totul exterior*, astfel încît ea se constituie în calitate de conştiinţă drept conştiinţă *de*... Vezi **intenţionalitate**.

UNIVERSAL, UNIVERSALITATE (lat. *universalis*)

Gen. Fie care se aplică întregului univers (determinismul universal), fie care se extinde de drept la toţi oamenii (sufragiul universal: dreptul tuturor de a vota). vezi **lege**, **drept**.

Log. O *propoziţie universală* este aceea al cărei predicat sau atribut* se aplică totalităţii indivizilor ce compun extensiunea subiectului. De exemplu: toţi oamenii sînt muritori. *Se opune particularului*. Proprietatea pe care o au judecăţile* de a fi universale ori particulare se numeşte cantitate*.

UTOPIE (gr. *ou*, nu, fără; *topos*, loc)

Cuvînt creat de Thomas Morus. Nume al unei *cetăţi imaginare* - cetate de nicăieri - pe care o descrie în lucrarea sa *Utopia*. Termen ce desemnează mai tîrziu *toate construcţiile raţionale ale unei cetăţi perfecte şi ideale, dar irealizabile efectiv*. Finalitatea utopiei este în principal de a elabora un model critic care serveşte drept normă* societăţii, aşa cum este ea.

VALIDITATE

Dr. Întemeiat pe drept (o clauză validă într-un contract).

Log. Validitatea unui raţionament desemnează coerenţa lui formală*, independentă de adevărul sau de falsitatea materială* a propoziţiilor sale. Sinonim cu adevăr logic*.

VALOARE (lat. *valere*, a fi sănătos, valoare)

Valoarea unui lucru este preţul lui; cea a unei persoane, demnitatea* sa. Putem estima preţul unui lucru după întrebuinţarea lui sau după cantitatea altor bunuri cu care îl schimbăm (vezi **schimb**), adică după un scop. În schimb, persoana*, neputînd fi considerată un mijloc în vederea atingerii unui scop, nu are preţ, valoarea sa este inestimabilă întrucît este inalienabilă,

intrinsecă. Această distincție între valoarea relativă (cea a mijloacelor utile) și valoarea absolută (cea a scopurilor în sine) este constitutivă oricărei morale care afirmă universalitatea valorilor sale. Nietzsche, dimpotrivă, crede că omul este creatorul oricărei valori: nu ar exista deci valoare în sine, ci numai valori relative la interesele noastre, valori utile (Binele, adevărul) pe care creatorii lor nu le consideră absolute decît pentru a impune opțiunile lor drept universale.

VERACITATE (lat. *verax*, sincer)

Trăsătură a *celui ce nu este înșelător* și nu are *intenția* de a înșela. La Descartes, „veracitate divină" desemnează un atribut al lui Dumnezeu care garantează adevărul cunoașterii noastre.

VERIFICARE (lat. *verificare*, a prezenta ca adevărat)

Verificare experimentală: ansamblu de procedee care permit probarea valorii unei ipoteze* confruntînd-o cu experiența*. Sau rezultat al acestei operații. Vezi **experiment**. *Verificare teoretică*: control al validității* formale a unui raționament sau a unei teorii*.

VIOLENȚĂ (lat. *vis*, forță, violență)

Gen. Forță impetuoasă, atît la propriu cît și la figurat.

Filos. pol. Folosire nelegitimă* sau cel puțin ilegală* a forței. Aplicarea dreptului prin forță nu este, propriu-zis o violență (evocăm astfel violența polițienească atunci cînd forțele de poliție ridiculizează dreptul în loc să îl aplice). Expresia „violență legitimă" pare deci paradoxală.

VIRTUTE (lat. *virtus*, forță virilă; de la *vir*, bărbat)

Sensul vechi trebuie să fie deosebit de *sensul moral modern*. Cînd virtutea traduce grecescul *aretè*, acest termen desemnează *calitatea proprie a unui lucru*, perfecțiunea lui: *aretè* a unei săbii este tăișul ei; cea a unui pămînt bun este fertilitatea. Astfel, pentru un om, a-și descoperi virtutea înseamnă a descoperi în el *ceea ce îi permite să se deosebească de alte ființe*. Iată de

ce a fi virtuos şi rezonabil înseamnă acelaşi lucru. Or, pasiunea* şi nenorocirea nu derivă decît dintr-o insuficienţă a cunoaşterii. Astfel, *virtutea şi fericirea* sînt unite pentru greci*. Dacă anumiţi autori moderni - cum ar fi Spinoza, care defineşte virtutea ca puterea ce ne face să acţionăm „sub conducerea raţiunii" în vederea propriului folos - se înscriu în această filiaţie, tradiţia creştină va da acestei noţiuni un sens diferit. Virtutea este mai degrabă *efort neîncetat pentru a acţiona în mod moral*, care nu este întotdeauna răsplătit. *Virtutea şi datoria* sînt în acest sens inseparabile*. Astfel, pentru Kant, virtutea, în măsura în care exprimă *forţa unei voinţe care rezistă, din datorie*, înclinaţiilor sensibilităţii**, nu este ceea ce ne face fericiţi, însă este ceea ce ne face demni să fim astfel.

VITALISM

Teorie conform căreia este imposibilă explicarea fenomenelor vitale prin simpla studiere a constituienţilor fizico-chimici ai sistemelor vii, şi care postulează existenţa unei forţe vitale deosebite de materie pentru a înţelege viaţa. Opus mecanicismului* în biologie. Vezi **entelehie**, **suflet**.

VOINŢĂ (lat. *voluntas*; derivat din *volo*, eu vreau)

Gen. Formă de activitate ce constă în *a-ţi reprezenta actul care va avea loc* (ceea ce presupune conştiinţă*), în *a delibera* asupra scopurilor acţiunii, apoi în a *te decide* să acţionezi pentru *a executa* în sfîrşit această decizie (ceea ce pare să implice libertatea*).

Filos. Într-un sens clasic, definită drept *cauză a sa*, voinţa este în mod necesar *voinţă liberă*. Astfel, pentru Descartes, libertatea noastră rezidă în puterea noastră de a alege care se exprimă deja în actele noastre cele mai arbitrare, cele ce derivă din simplul exerciţiu al voinţei noastre, fără a fi motivată de nici o raţiune determinantă (vezi **libertate**): „Libertatea voinţei noastre este cunoscută fără dovadă doar prin experienţa pe care o avem în legătură cu ea". Îndoiala* este chiar experienţa acestei voinţe libere. Or, Spinoza a arătat că tocmai această experienţă

nu este o dovadă: sentimentul libertății poate fi foarte bine efectul unei *iluzii a conștiinței* care, ignorînd cauzele ce o determină să vrea, crede că vrea în mod liber. Deși Kant, la rîndul lui, recunoaște că existența unei voințe libere nu poate fi dovedită, el susține totuși că *aceasta trebuie postulată.* Într-adevăr, „fără o astfel de libertate nici o lege morală și nici o învinuire ulterioară nu sînt posibile": astfel, existența unei voințe libere este impusă de moralitate, este un *postulat al Rațiunii practice* în lipsa căruia ar fi imposibilă condamnarea unei acțiuni imorale. Un act nu poate fi blamat fără a presupune că nu ar fi trebuit să aibă loc, ceea ce ar fi imposibil dacă el ar fi determinat* în mod infailibil, și nu efectul unei voințe libere.